

**ТИЛ жана КЕП
жөнүндө СӨЗ**

Бишкек 2005

40

ω3(2п.
Т40

ТИЛ жана КЕП жөнүндө СӨЗ

Handwritten scribbles and symbols, possibly including the letters 'F', 'D', and 'P'.

ОТДЕЛ ГОРОДСКОГО
АДМИНИСТРАЦИЯ

ОИШСКАЯ
ОБЛАСТНАЯ БИБЛИОТЕКА
ИНВ № 469827

Бишкек 2005

УДК 82/82/.0

ББК 83.3

Т 40

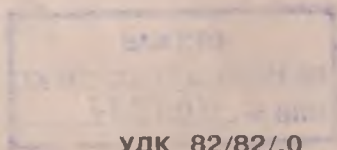
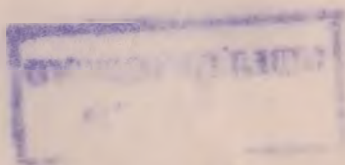
Басууга Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филология факультетинин
Окуу-методикалык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган.

Түзгөн: Ж.А.Чыманов

Т 40 Тил жана кеп жөнүндө сөз: Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн./ Түзүп, баш сөз жазган Ж.А.Чыманов. – Б.: 2005. – 148 б.

ISBN 9967-9019-8-5

Жыйнакка кыргыз, орус жана Чыгыш элдеринин тилге, кепке (сөзгө) байланыштуу айтылган накыл кептери, акындардын ырлары, тилге берилген аныктамалар, түшүндүрмөлөр топтолуп, дүйнөдөгү тилдер тууралуу айрым маалыматтар берилди. Жыйнак кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын филолог студенттерине, жалпы эле тил кызыккандарга аз да болсо жардам берүү максатында иштелип чыкты.

Т 4603020000-05

ISBN 9967-9019-8-5

УДК 82/82/.0

ББК 83.3

© Түзгөн: Чыманов Ж.А., 2005

Окурманга

Кыргыз тили байыркы жана бай тил экенин дүйнө окумуштуулары тааныганы – чоң сыймык. Эзелтеден укумдан тукумга айтылып келген элдик ырлар, дастандар, эпостор жана санжыралар – эне тилибиздин байлыгынын далили. Бүгүнкү күндө улуттук тил аркылуу дүйнөлүк илимий татаал ойлорду, түшүндүрмөлөрдү ачык баяндоого, илимий терминдер жана татаал көркөм чыгармаларды так которууга кубаты жетет. Ушундай болгон күндө да кыргыздын орошон тили төрт тараптан илимий жаңы изилдөөлөргө, табылгаларга жана толуктоолорго муктаж.

Сөз удулу келгенде айта кетчү менде бир кыжалат бар. Эмнегедир кыргыз тилин окумуштуулар алтай группасына кошот. Бул – батыш жана орус окумуштуулары совет мезгилинде чыгарган аныктама. Менин эркиме койсо, «алтай группасынын» ордуна кыргыз группасы дээр элем. «Алтай группасы» деген түшүнүк жердин атынан айтылышы ыктымал. Эртедир-кечтир кыргыз тилинин байыркылыгы, кыргыз элинин улуттук тил казынасы экендиги илимий жактан жок дегенде өзүбүздүн окумуштуулар тарабынан ар тараптуу изилденип, такталып чыгып, татыктуу ордун ээлерине көзүм жетет.

Ырас, 75 жылдан бери кыргыз тилинин илимий эрежелерин таануу, грамматикалык бөлүнүшү жагынан батыш окумуштууларын туураса да, бир ыраатка түшкөндөй көрүнөт. Бирок, биздин илимий коомчулукта дагы эле эне тил жөнүндө жеңил-желпи, үстүртөдөн жана оңой жолдор менен жазылган эмгектер көзгө урунуп жатат. Ал эми кыргыз тилинин тарыхы, диалектологиясы, түшүндүрмө сөздүгү, тектеш тилдер менен байланышы, көркөм сөздүн табияты, сырлары ж.б. жактан изилденчү маанилүү эмгектер көзгө урунбайт. Азыркы учурда ошондой муктаждыкка мектептердин жана жогорку окуу жайларынын окуу программалары жана окутуу методикасы дуушар болуп тургандай.

Буга чейин создуккан эне тилди таануу жана изилдөө боюнча мүчүлүштөрдү өзүбүздүн гана илимпоздор, тилге күйгөндөр иреттеп, толуктай алышат.

Бүгүнкү заманда эне тилди мектептерде окутуу, тилди кадырлоо жана сүйлөп-урунуу – негизги милдеттердин бири. Буга жогортон жүргүзүлгөн көрсөтмөлөр, токтомдор, жыйындар аздык кылат. Эң биринчиси – кыргыз тили боюнча ар кандай багыттагы илимий эмгектер, түшүндүрмөлөр, окуу куралдары жана даректүү, илимий-популярдуу эмгектер керек. Менин баамымда Жеңишбек Чымановдун ушул багыттагы «Тил жана кеп жөнүндө сөз» деген эмгеги бүгүнкү талапка жооп берет.

Мен чакан китепти кызыгуу менен окуп чыктым. Окумуштуунун мектепте кыргыз тилин окутуу методикасы боюнча ой жүгүртүүлөрү, идеялары, практикалык сунуштары жана жыйылган мисалдары мага жакты. Эне тилибизде эзелтен айтылып келаткан накыл сөздөр айрыкча жаштарга өтө керек жана пайдалуу. Бул эмгек келечекте дагы толукталарына, илимий түшүндүрмөлөр кошуларына, ойлору, тематикасы улам кеңейерине ишенемин.

Кыскасы, ар бир окумуштуу инсан, атуул кайсы жерде, кайда болбосун патриоттук парсты көкүрөк кагуу менен эмес, эмгеги, иштермандыгы менен эл алдында аткарганы баалуу.

Кыргыз Эл жазуучусу Жусупов Кеңеш

**«Жаңы эч нерсе жаратпадым, болгону
элдикин элден алып, элге бердим»**

Конфуций

ТҮЗҮҮЧҮДӨН

Чейрек кылымга жакын мезгилден бери кыргыз тили жана адабияты боюнча жогорку билимдүү адис болуучу студенттерге, соңку жылдары мугалимдердин билимин жана квалификациясын жогорулатуу курстарында кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча лекция окуп, практикалык сабактарды жүргүзүп, мектептерде эне тилди окутуу процессине катышып келем. Педагог катары бул иш-аракеттерим өзүмдү бир жагынан канагаттандырса, экинчи жагынан толук канагаттандырбай, кыргыз тили мугалимдеринин, студенттердин алдында өзүмдү карыздар катары сезе берем. Анткени реалдуу практика, өзүмдүн аздыр-көптүр тажрыйбам кыргыз тилин окутуунун жалпы технологиясы боюнча аткарылган илимий-методикалык эмгектерге, иштелип чыккан колдонмолорго караганда, али иштеле элек, бирок эне тилди окутуу процессине аба менен суудай керек болгон проблемалар, маселелер алда канча арбын экендигин жана аларды аткаруунун зарылдыгы эбак бышып жеткендигин барган сайын тастыктап, көзгө сайып көрсөтүп келет.

Кесиптештерим кандай пикирде экенин билбейм, менин жеке ишенимимде, ушул күнгө чейин кыргыз тилин окутуунун дидактикалык, психологиялык жана лингвистикалык негиздери, эне тилди үйрөтүүнүн этнопедагогика менен болгон карым-катышы кеңири иликтенип, анын жыйынтык-натыйжалары, корутунду-тыянактары практик мугалимдерге колдонууга сунуш кылынбай келет. Арийне, аталган проблемалардын ичинен тилди окутуунун лингвистикалык негиздери белгилүү деңгээлде иликтөөгө алынган, ал боюнча эмгектер жарык көргөн. Бирок аларда да тилдин грамматикасына байланыштуу тигил же бул маселе, ошол турушунда башкалардан изоляцияланып, жалпы бүтүндүктөн өзүнчө бөлүп окутуунун ык-жолдору иштелип чыккан. Ал эми соңку беш-он жыл аралыгында методика илими мектепке атайын сөз кылууга арзырлык эмгек бере албай келет.

Көрсөтүлгөн жагдай-шарттар тилге байланыштуу материалдарды топтоп, өзүнчө жыйнак катары иштеп чыгып, жарыялоого түрткү болду. Албетте, бул жыйнактын жарык көрүшү аталган проблемаларды толук, жада калса жарым-жартылай да чечпейт. Мындагы негизги максат, биринчиден, кыргыз тили боюнча сабак берген мугалимдерге тил, кеп жана сөз тууралуу айтылган маалыматтарды толугураак берүү, экинчиден, сабак процессинде, класстан тышкаркы иштерде талдоого, түшүндүрүүгө же башка учурларда

пайдаланууга даяр материалдарды сунуш кылуу, үчүнчүдөн, тилди окутууда, үйрөтүүдө анын грамматикасына гана басым койбостон, тилдин тил катары калыптанып, жанданып жана өнүгүшүн шарттап турган кепке (сүйлөөгө) көбүрөөк көңүл бурсак деген аруу тилек болду. Кыргыз тилин мейли жалпы билим берүүчү мектептердеби же орто, жогорку окуу жайларындабы, окутуунун мазмуну жалаң лингвистикалык-теориялык материалдардын төө бастысында калганы эч кимге жашыруун эмес. Биздин пикирде, кепти тил аркылуу эмес, тилди кеп аркылуу жана кеп аркылуу кепти окутууга багыт алууга убакыт жетти. Анткени, «кеп – адамдын психикалык өнүгүшүндөгү, анын инсан катары калыптанышындагы күчтүү фактор. Кептин таасири менен адамдын аң-сезими жана өзүн-өзү таанып-билүүсү, көз карашы, ынанымы, интеллектуалдык, моралдык жана эстетикалык сезим-туюму, эрки менен мүнөзү калыптанат» (Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас психологии, – М., 1986, 98-бет).

Эми жыйнактын түзүлүшү, материалдардын жайгаштырылышы жөнүндө эки ооз кеп. Топтолгон материалдарды тематикалык топторго, айталы, тилге байланыштууларын өзүнчө, кепке байланыштууларын өзүнчө, сылыктыкка, оройлукка, чечендикке ж.б. бөлүштүрүп, аларды да алфавит тартибине салып берүүнү мерчемдеп көрдүк. Мындай ойдон бат эле баш тартууга туура келди. Анткени дээрлик бардык накыл сөздөр бир эле мезгилде тилдин да, кептин да табиятын ачууга багытталыптыр. Албетте, тилдин жана кептин табияттарын өз-өзүнчө көрсөткөн накыл сөздөр да жолугат. Мисалы, арабдарда: «Тил – тилип түшкөн нар кескен, Сөз – өткүр жебе тоо тешкен», – деп айтылса, татарларда: «Сөз – бир күндүк, Тил – өмүрлүк», «Адамдын көркү – жүз, Жүздүн көркү – көз, ойдун көркү – тил, Тилдин көркү – сөз» ж.б. накыл сөздөр бар. Бирок булар сыяктуу конкреттүү айтылгандар аз (Эскертүү: Кыргыз тилиндеги айрым басылмалардан «Акылдын көркү – тил, Тилдин көркү – сөз», же болбосо, «Баштын көркү – жүз, Жүздүн көркү – көз, Ооздун көркү – тил, Тилдин көркү – сөз» деген варианттар берилип, нукура кыргыз элине таандык кылып айтылып жүрөт. Биздин пикирде алар татар тилинен начар которулган котормолор).

Ошондой эле макалдарды өзүнчө, лакаптарды өзүнчө бөлүп берүүнү да караштырып көрдүк. Бирок мындай бөлүштүрүү үчүн атайын иликтөө ишин жүргүзүүнүн зарылдыгы бар экен. Арийне, макал менен лакаптын жалпылыгы жана айырмачылыгы илимде кыйла такталган, аныкталган. Ага карабастан чыгыш элдеринин топтолгон накыл сөздөрүн макал, лакаптарга ажырагуу үчүн ал тилдердин тарыхын билүү керек. Бизде мындай мүмкүнчүлүк жок. Ошондуктан мындай ойдон да баш тартып, макал менен лакаптын табиятын кыска бирок нуска айтып кеткен башкыр элинин төмөнкү накыл сөзүн келтирүү менен чектелдик: «Макал айтканың – жол көрсөткөнүң, лакап айтканың – жаң жыргатканың».

Жыйынтыгында, ар бир элдин (улуттук) накыл сөздөрүн өзүнчө, алфавит тартибинде берүү практикалык колдонууга алда канча ыңгайлуу болот деген кыязда жыйнакта берилген тартипте жайгаштырдык.

Бардык материалдар, анын ичинде, кыргыз тилиндеги материалдар да мүмкүн болгон булактардын бардыгынан, тагыраак айтканда, оозеки кептен, жазуу булактарынан, мезгилдүү басмалардан, радио-теледен ж.б. топтолду. Эл арасында кеңири тарап, бирок нускалык, таалим-тарбиялык жактан анча айырмаланбаган: «Катын калп айтпайт, каңырыш угат», «Ургаачынын тили – устаранын мизи», «Бозодогу сөз – бок сөз, жородогу сөз – жок сөз», «Жаман аялдын тили узун, жакшы аялдын колу узун», – сыяктуу бир катар айтылмалар киргизилген жок. Ошондой эле «Казактын дили таттуу, тили катуу» (тили катуу деген «өз тилин унутпайт», «тили бурулбайт» деген мааниде),

Орус келсе, курал берип, чепке кой,
Татар келсе, эсеп берип, чотко кой,
Кыргыз келсе, бычак берип этке кой,
Казак келсе, кезек берип, кепке кой –

өндүү эл оозунда айтылып жүргөндөрдү да киргизүүнү туура таппадык.

Топтолгон материалдардын ичинен айрым улуу инсандардын, акындардын айткандары же ыр саптары элдик накыл сөз катары берилип кеткендери да болушу мүмкүн. Биздин пикирде, андай көрүнүштөр айтылган сөздүн авторуна эч кандай шек келтирбейт. Тескерисинче, бир инсандын сөзү улуттук, атүгүл адамзаттык деңгээлде айтылып кетиши – улуу жетишкендик. Мисалы, кыргыз акыны Байдылда Сарногоевдин:

Эне тилин билбеген,   Эне тилин сүйбөгөн,
Эси жогун аныктайт.   Элин сүйүп жарытпайт, –

деген ыр саптары окуучулардын, студенттердин жазуу иштеринде өтө көп колдонулат. Бирок алардын бардыгы эле ырдын авторун биле бербейт.

Чыгыш элдеринин накыл сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгү орус тилинен түзүүчү тарабынан которулду. Ошондуктан тигил же бул элдин накыл сөзү катары берилген материалда накыл сөздүн кудурети, нускалык ж.б. баалуулук анча байкалбаса, ал – түзүүчү-котормочунун күнөөсү.

Маанилик-мазмундук, грамматикалык жактан бири-бирине өтө окшош, дээрлик бирдей айтылган накыл сөздөр көпчүлүк чыгыш элдерде жыш учурайт. Жыйнакка алардын дээрлик бардыгын киргиздик. Мындагы максат – ар бир элдин тилге, сөзгө карата мамелесин, түшүнүгүн мүмкүн болушунча толук билдирүү.

Жыйнакта накыл сөздөрдөн кийин тилге, кепке карата айтылган аныктамалар, түшүндүрмөлөр топтому берилди. Мында кыргыз тили боюнча айтылгандарды өзүнчө топтоп берүү аракети жасалды. Айрыкча кыргыз адабий тили тууралуу ой-пикирлерди кененирээк берүүгө умтулдук. Анткени адабиятчылар «кыргыз адабий тили жаңыдан калыптануу гана процессинде» (К.Асаналиев) деген пикирди айтышса, тилчи-окумуштуулардын пикири такыр башка.

Ошондой эле Кыргыз Эл жазуучусу Кеңеш Жусуповдун: «Эне тилибиздин эзелтен берки тарыхы, мурасы, адамга тийгизген таасири, сөз касиетинин жабык сырлары жана маани-маңызы дагы эле илимий жактан жеткире изилдене элек», Кыргыз Эл жазуучусу Кеңешбек Асаналиевдин Раиса

-Кыдырбаева менен бирдикте: «... кыргыз адабий тили кантип, качан калыптана баштады, өзүнүн өнүгүү жолунда кандай тоскоолдуктарга, кедергилерге учурады, аларды кандайча басып өттү, ушул сыяктуу суроолордун түрмөгүнө жооп берүү – кыргыз филологиясынын кезектеги милдети», – деген пикирлери мүмкүн болушунча толук берилди. Биздин пикирде, бул маалыматтар менен мугалимдер тааныш болушу, окутуу процессинде эске алышы кажет. Ошондой эле аталган маселелердин тегерегинде өзүнчө сөз кылып, изилдөө, иликтөө иштерин жүргүзүүнүн зарылдыгын ашыкча болсо да айтуу, көрсөтүү максатында берилди.

Ал эми Кыргыз Эл мугалими Бектур Исаковдун: «Окуучу оюн өз тилинде эркин, жатык, так, таамай, чечен, таасирдүү, куюлуштура сүйлөй билсин», -- деген улуу талабы кыргыз тилин окуткан ар бир окутуучу-мугалимдин девизи болуп калышын каалар элек.

Бул бөлүмдө тилге караганда кепке, сүйлөөгө карата айтылган пикирлерге көбүрөөк орун берилди. Мында да, жогоруда белгилегендей, кыргыз тили мугалимдеринин кеп аркылуу тилди да, кепти да үйрөтүү принцибине көбүрөөк таянууларына көмөк көрсөтүүнү ниет кылдык.

Жыйнактын аягында дүйнөдөгү тилдер, алардын колдонулушу ж.б. маселелер боюнча маалыматтардын топтому берилди. Жыйнакка киргизилген бардык материалда, мейли накыл сөзбү, ырбы же башкабы, бардыгы, бир максатты, кыргыз тили мугалимдерине, филолог студенттерге тил тууралуу, тилдин коомдук табияты, адам турмушундагы, ишмердүүлүгүндөгү, ар бир адамдын жеке турмушундагы ордун, ролун, маанисин барк-баасын ж.б. жөнүндө мүмкүн болушунча көбүрөөк материал берүүнү көздөдүк. Ошол эле учурда бир дагы маалыматка түшүндүрмө же комментарий берилген жок.

Жыйнакты басып чыгарууга даярдап, ушул кыскача баш сөздү жазуу менен түзүүчү катары бир нерсени толук аңдап-билгендей болдук. Ал – бул жыйнакка тилге жана кепке байланыштуу али да толгон-токой материалдардын камтыла электиги. Ага карабастан жыйнакты жарыкка чыгаруунун дагы бир максаты жалпы эле окурмандардан, тилге кайдагер карабагандардан, тилге, кепке тиешелүү накыл сөздөрдү, ырларды ж.б. билгендерден жардам суроо, кайрылуу болду. «Көп түкүрсө көл болот» – дейт элибиз. Көптөп киришсек, кыргыз тилин окутуу, аны колдонуу, анын мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу дагы бир баскычка көтөрүлөөрүнө бекем ишенебиз.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын башчысы, п.и.к., доцент Жеңишбек Чыманов

I. КЫРГЫЗ НАКЫЛ СӨЗДӨРҮ

Ааламдын көркүн көз ачат
Адамдын көөнүн сөз ачат.

Адамды даңазалаган да сөз, маскаралаган да сөз.

Адам тилинен табат.

Адамдын даңкын чыгарган да тил,
Тарпын чыгарган да тил.

Адамдын өзү картайса да сөзү картайбайт.

Адам сүйлөшкөнчө,
Жылкы кишенешкенче.

Адам курсагынан азбайт,
Кулагынан азат.

Адам сөзгө байланат,
Айбан чөпкө байланат.

Адам сөзүнөн сынат,
Уй мүйүзүнөн сынат.

Адамзатты сөз бузат,
Тоону-ташты суу бузат.

Адептин башы – тил.

Адилет сөз ачуу.

Азаматтын жакшысы – азыраак сүйлөп, көп тыңшайт,
Аргымактын жакшысы – азыраак оттоп, көп жуушайт.

Аз сөз – саз сөз.

Аз сүйлөсөң элиңе жагасың,
Көп сүйлөсөң балээге каласың.

Азыраак сүйлөп, көп тыңша.
Азыраак айтып, көп иште.

Айбан ачуусу көзүнөн билинет
Адам ачуусу сөзүнөн билинет.

Айткан айыптуу, айтпаган күйүттүү.

Айтканга чейин сөз сенин кулуң
Айткандан кийин сен сөздүн кулусуң.

Айылга келген бөз арзан
Оозго келген сөз арзан.

Айтылган сөз – аткан ок.
Айтылган соң кайрылбас.

Айтып кылган иштин айыбы жок.

Акча сүйлөгөн жерде, адеп сүйлөбөйт.

Акма кулакка айтса, болбойт,
Куйма кулакка айтса толбойт.

Айың кеп – айылды иритет.

Акмакка айткан сөз – аккан суу,
Акылманга айткан сөз – үйрөтүлгөн куш.

Акмактын миң сөзү акылмандын бир сөзүнө татыбайт.

Акмакка акыл айтсаң – укпайт,
Пайда кылсаң – жукпайт.

Ак сөз ак жолго чыгат,
Кара сөз баткакка жыгат.

Акылдуу бир сөздөн түшүнөт,
Акмак түртмөйүнчө түшүнбөйт.

Акылдуу сөз чыкпаса,
Улуулуктан не пайда.

Акылдуунун сөзү кыска,
Айта салса нуска.

Акылдуунун бир сөзү акмактын миң сөзүнө татыйт.

Акылмандын айтканы дайра,
Адамга ар бир сөзү пайда.

Акылман – тили менен,
Акмак – муштуму менен.

Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.

Акыл сөз – ийгиликтин жартысы.

Акылы кысканын тили узун.

Алдыга айткан сөз арзан
Айылга келген бөз арзан.

Аңгеме музоо эмизер,
Музоо таяк жегизер.

Арам айтып максатка жетпейт.

Ар ким өз сөзүнөн сыңдалат.

Аркандын узуну жетет,
Сөздүн кыскасы өтөт.

Ары жок киши жайы жок сөз айтат.

Асыл сөз арнап берген аштан артык.

Аркандын узун, сөздүн кыска болгону жакшы.

Аталардын сөзү – акылдын көзү.

Ата сөзүн арсыз укпайт.

Ата сөзүн укпасаң, ажырайсың журтуңдан.

Ата сөзү алга сүйрөйт адамды,
Эне сөзү эпке салат жаманды.

Аткан ок таштан кайтпайт,
Элчи кандан тилин тартпайт.

Ашыгып айтсаң да ашырып айтпа.
Ачуу тилге арданба
Таттуу тилге алданба.

Ачуу тил – жыландын заары,
Таттуу тил – жүрөккө дары.

Ачуу тил таттуу турмушту бузат.

Баа жетпеген балдай тил,
Балдай тилде сүйлөй бил.

Баатыр болмок маңдайдан,
Чечен болмок таңдайдан.

Баатырдын көркү – маңдайда,
Чечендин көркү – таңдайда.

Баатырлар маңдайлашып, чечендер таңдайлашып
(баатырлар урушуп, чечендер сүйлөшүп таанылат).

Бай билгенди кул да билет, айтайын десе эрки жок.

Бар – барын айтат, жок зарын айтат.

Баш кесмек бар, тил кесмек жок.

Баш мээси менен,
Сөз ээси менен.

Баштын көркү – жүз,
Жүздүн көркү – көз,

Ооздун көркү – тил,
Тилдин көркү – сөз.

Бийик дөбөгө чыксаң – көзүң ачылат,
Жакшы менен сүйлөшсөң – көзүң ачылат.

Билбей сүйлөгөн бир балээге кабылат.

Билгенди айткандан тартынба.

Билимдүүнү сөзү өткүр,
Өнөрлүүнүн көзү өткүр.

Билимсиздин сөзү билектей,
Билимдүүнүн сөзү жибектей.

Бир айтканын эки айткан
Төп айткан сөзүн чеки айтат.

Бир алымдан эт кетет,
Бир сүйлөмдөн кеп кетет.

Бир жолу калпың билинсе, сөзгө алгысыз болорсун.

Бир ооздон чыккан сөз, миң оозго жайылат.

Бир ооз сөз жүрөк жаралайт,
Бир ооз сөз абийир каралайт,
Бир ооз сөз оору дарылайт.

Бир тамчы таш жарат,
Бир сөз баш жарат.

Бир сөз бар – оозго алгыс,
Бир сөз бар – издеген тапкыс.

Бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар,
Бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар.

Бирөөнүн өзү баатыр,
Бирөөнүн сөзү баатыр.

Бирөөнүн өзү сыйлуу,
Бирөөнүн сөзү сыйлуу.

Бирөөнүн көзүнөн,
Бирөөнүн сөзүнөн.

Батыл айткан сөздүн заары жок.

Булуттан чыккан күн ачуу,
Жамандан чыккан сөз ачуу.

Бура сүйлөгөн күлгөнгө жакшы.

Бутунан чалынган турат,
Сөзүнөн чалынган турбайт.

Бозодугу сөз бокко жарабайт.

Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны.
Журт башгаар уулду сөзүнөн тааны.

Бөрү койго тойбойт,
Көңүл ойго тойбойт,
Жер жутканга тойбойт,
Кулак сөзгө тойбойт,
Көз көргөнгө тойбойт,
Куш учканга тойбойт.

Бычакка бүлөө керек,
Сөзгө жүйөө керек.

Бычак жарасы айыгат,
Сөз жарасы айыкпайт.

Дааналык менен кыскалык – сөздүн көркү.

Далили жок сөз – чала күйгөн чычала.

Дешпе, дешкенден кийин бок жешпе.

Дили адептүүнүн – тили адептүү.

Дилинде эмне болсо, тилинде да ошол болот.

Дос күйдүрүп айтат,
Душман сүйдүрүп айтат.

Дос сыртыңдан мактар,
Душман көзүңчө мактар.

Досуңа сыр айтпа, досуңдун досу бар.

Душман не дебейт, түшкө не кирбейт.

Дүйнөнүн түбү тешик жукпаганга,
Түрүнүп кеп айтпагын укпаганга.

Жайдак тилден чаң чыкпайт.

Жакшы адамдын сөзүнө таш жарылат,
Жаман адамдын сөзүнө баш жарылат.

Жакшыга айтсаң билет,
Жаманга айтсаң күлөт.

Жакшыга – бир сөз,
Жаманга – миң сөз.

Жакшы кеп – жандын азыгы.

Жакшы ойлосоң, жакшы сүйлөйсүң.

Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.

Жакшы сөздү айбан да түшүнөт.

Жакшы адам макалга таянат,
Жаман адам сакалга таянат.

Жакшы сөз жан эргитет,
Жаман сөз жан кейитет.

Жакшынын сөзү таш эритет,
Жамандын сөзү баш чиритет.

Жакшыны сөз өлтүрөт,
Жаманды таяк өлтүрөт.

Жакшы сөз – суу,
Жаман сөз – уу.

Жакшы сөз таш эритет,
Жаман сөз баш чиритет.

Жакшынын сөзүнө өсөсүң,
Жамандын сөзүнө өчөсүң.

Жакшыны сөзүнөн тааны,
Жаманды көзүнөн тааны.

Жакшынын сөзү кепил,
Жамандын өзү кепил.

Жакшы сүйлөйт дили менен,
Жаман кыйнайт тили менен.

Жакшы таап сүйлөйт,
Жаман каап сүйлөйт.

Жакшынын сөзү кыска,
Айта салса нуска.

Жакшынын сөзү орток,
Жамандын колу орток.

Жакшы сөзү менен сооротот,
Жаман токмогу менен ыйлатат.

Жакшынын сөзүн жанчыгыңа сал.

Жакшы сүйлөсөң, бекер берет.

Жакшыны уккуң келсе, жаманды айтпа.

Жалган сөз – жан-дүйнөнүн душманы.

Жалганчынын чын сөзү жалганга чыгат.

Жаманга айткан сөз кулактын сыртыңда калат,
Жакшыга айткан сөз жүрөктө калат.

Жаманга кеп айтам деп,
Сөзүңдү айып кылбагын.

Жамандын берген ашынан,
Жакшынын айткан сөзү артык.

Жаман жайын айтам деп, баарын айтат.
Сырымды айтам деп, чынын айтат.

Жаман жигит көп сүйлөйт,
Жакшы жигит эп сүйлөйт.

Жаман жолдош жоого алдырат,
Жаман сөз доого алдырат.

Жамандын өзү коркок, сөзү чоркок.

Жаман маектен көрө жалгыздык жакшы.

Жаман кыздын сөздөрү,
Көк желкеге ургандай.

Жамандан тил укканча,
Жакшыдан таяк же.

Жаман сөз жүрөккө барып муз болот.

Жамандын сөзүн талашып,
Жакшы менен араз болбо.

Жамандын өзү тартуу,
Жакшынын сөзү тартуу.

Жаман сөз – жандын кейиши,
Жакшы сөз – жандын бейиши.

Жаман сүйлөсө сөз бербейт.

Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт.

Желдин чанчуусу жаман,
Сөздүн каңкуусу жаман.

Жети атаңдын кимин бил,
Жети элдин тилин бил.

Жерсиз элдин тили жок,
Тилсиз элдин дили жок.

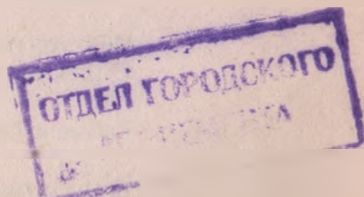
Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.

Жол атасы – туяк,
Сөз атасы – кулак,
Суу атасы – булак.

Жолборс изинен кайтпайт,
Жигит сөзүнөн кайтпайт.

Жолдун тегизин бил,
Сөздүн негизин бил.

Жорто албаган жол бузат,
Айта албаган сөз бузат.

Жөөнүн топосу чачылбайт,
Жалгыздын сөзү өтпөйт.

Жугумдуу сөз – угумдуу.

Жумшак айткан месел сөз,
Муз жүрөктү эритет.

Жүйөлүү сөз жүйөсүн табат,
Жүйөсүз сөз ээсин кабат.

Жүк оорун нар көтөрөт,
Сөз оорун эр көтөрөт.

Жылуу сөз жылытат,
Суук сөз муздатат.

Жылуу-жылуу сүйлөсөң,
Жылан ийинден чыгат.

Жылымчы сөздүн жыты жаман.

Ийне көзүнөн сынат,
Адам сөзүнөн сынат.

Ийри отурсаң да түз сүйлө

Илимдин падышасы – акыл,
Сөздүн падышасы – макал.

Ириген ооздон чириген сөз чыгат.

Ичсең – тунукту ич, жесең – бышканды же, сүйлөсөң,
чындыкты айт.

Ичтегини тилден бил,
Тилдегини дилден бил.

Иштеген ишиң ак болсун,
Сүйлөгөн сөзүң так болсун.

Каймана сөз катуу тийбейт.

Какшык кадырлашты да бузат.

Көз көрбөгөндү сөз көрөт.

Көзү менен көргөн чын, кулагы менен уккан күмөн.

Көздөн аткан ок таамай
Орундуу айткан кеп таамай.

Көйнөктүн кири жууса кетет,
Көңүлдүн кири айтса кетет.

Көңүл – сөздүн сандыгы.

Көңүл тилмечи – көз,
Ой тилмечи – сөз.

Көп байкаган – көсөм
Сөз байкаган – чечен.

Көптү көрбөй көсөм болбойт,
Көп сүйлөбөй чечен болбойт.

Көп сөз киши өлтүрөт.

Көп билген аз сүйлөйт,
Аз билген көп сүйлөйт.

Көпкөн жигит көп сүйлөйт,
Чечен жигит эп сүйлөйт.

Көп сөз – чөп сөз.

Көп ооз сүйлөсө, бир ооз тек турат.

Көп сөз – көмүр,
Аз сөз – алтын.

Көп сүйлөгөн жеңбейт,
Төп сүйлөгөн жеңет.

Көп сүйлөбө, көп тыңдап, көрүп отур,
Сөзүңдү билим менен өрүп отур.

Көрө-көрө көсөм болот,
Сүйлөй-сүйлөй чечен болот.

Куру кашык оозго жарашпайт,
Куру сөз кулакка жарашпайт.

Кулактан кирген суук сөз,
Жүрөккө барып муз болот.

Куру сөздөн маани чыкпайт.

Куш жаңылса, торго чалынат,
Эр жаңылса, сөзгө малынат.

Куш жемге алданат,
Адам сөзгө алданат.

Куштун көркү – канат,
Сөздүн көркү – санат.

Күбөлүү сөз – никелүү зайыптай.

Күлүп сүйлөгөн кишиден түңүл,
Тийип жааган күндөн түңүл.

Кыябын таап сөз айтса,
Көнбөгөн адам болобу?

Кыйнаган да тил, сыйлаган да тил.

Кыйнаган да сөз, сыйлаган да сөз.

Кылыч жарасы бүтөт,
Сөз жарасы бүтпөйт.

Кылыч бирди, тил миңди жыгат.

Кыска сөз кымбат сөз.

Кылычынан кан тамганды тилинен бал тамган жеңиптир.

Макал атасы – сөз,
Мата атасы – бөз.

Макал сөздүн атасы,
«Макул» – сөздүн жетеси.

Макал кайдан чыкмак, ой болбосо.
Макалдуу сөз бузулбайт.

Малга жарды болсоң да,
Сөзгө жарды болбогун.

Маңдай жарылган – баатыр,
Таңдай жарылган – чечен.

Миң сөз айтканча, бир ишти кыл.

Миң чеченди бир тантык жыгат.

Мокок бычак кол кесет,
Куру чечен башты эзет.

Мээ мекени – ой,
Ой мекени – сөз.

Ойдун түбү жок,
Сөздүн чеги жок.

Ойлонбой сүйлөгөн оорубай өлөт.

Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө.

Ой – сөздүн булагы.

Ой – сөздүн сандыгы.

Ой – океан, тил – булак.

Ойго жараша – сөз,
Башка жараша – көз.

Ойсуз тил – ооздо сүзгөн балыктай,
Тилсиз ой – тилмечи жок карыптай.

Ок жарасынан сөз жарасы жаман.

Ок жарасы айыгат,
Сөз жарасы айыкпайт.

Оңко оюн бузат,
Керооз жыйын бузат.

Ооз – айгак, тил – тайгак.

Ооз – дарбаза, сөз – жел.

Ооз – бирөө, кулак – экөө.

Ооздон чыккан сөз отуз уруу элге таралат.

Ооздон чыккан сөз – колдон учкан куш.

Оозун бакпаган орой болот.

Оозунан кулаган турбайт,
Бутунан кулаган турат.

Оозуңду ачпа, көзүңдү ач.

Ооз – уя, сөз – куш.

Ооз кесир сүйлөбө.

Оозу майлангандын тили байланат.

Оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн.

Оозу менен орок оруп, көчүгү менен машак терип.

Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.

Орду жок сөзгө ооз ачпа.

Орундуу сөз – элге,
Орунсуз сөз – желге.

Орундуу сүйлөгөндүн ооматы кетпейт.

Отко күйгөндөн сөзгө күйгөн жаман.

Өзгөнү айтаарда өзүңдү ойло.

Өзү билбеген, билгендин сөзүнө кирбеген – айбандык.

Өзүнүн уяты жоктун,
Сөзүнүн туруму жок.

Өөн сөздү өзүңө да айтпа.

Өкүм болмок өзүңдөн,
Сылык болмок сөзүңдөн.

Өлбөс сөзү бардын,
Өчпөс өмүрү бар.

Өнөр алды – кызыл тил.

Өңүң суук болсо да, сөзүң жылуу болсун.

Өтүгү жаман төрдү булгайт,
Оозу жаман элди булгайт.

Пил көтөрбөгөңдү тил көтөрөт.

Салабаттуу карынын,
Санаган сөзү сары алтын.

Сасыган ооздон ириген сөз чыгат.

«Сен» деген сенек сөз,
«Сиз» деген сылык сөз.

«Сиз» жок жерде Сөз жок.

Сокур көргөнүн айтат,
Дүлөй укканын айтат.

Сөз айгагы – сөз.

Сөз айласын билбеген сөздү өзүңө келтирет.

Сөз атасы – ыр.
Сөз катасы – чыр.

Сөз баштаган эл баштайт.

Сөз башы ачуу болсо, аягы таттуу болот.

Сөзгө – баатыр, ишке – бакыр.

Сөз бар деп айта бербө,
Бут бар деп баса бербө.

Сөз бербеген жөө чечен учуп жүргөн камгакгай.

Сөзгө жараша сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт.

Сөзгө сөйкөнбө, кепке кептелбе.

Сөздө туз да бар, муз да бар.

Сөздүн көркү – макал,

Эрдин көркү – сакал.

Сөздүн даамы курчунда,

Аштын даамы мурчунда.

Сөздү – сөздө, артын – көздө.

Сөздөн тышкары кудай да жок,

Аалам да жок.

Сөздөн ашкан дүйнөдө күч да жок,

Жарык да жок.

Сөздөн күчтүү, сөздөн ыйык курал жок.

Сөз доодон да куткарат, жоодон да куткарат.

Сөз жүйөөсүн табат,

Мал ээсин табат.

Сөз – үрөн, иш – мөмө.

Сөздү коюп бөздөн кел.

Сөздү – сөздө, артын көздө.

Сөздү сөз табат.

Сөз кадырын биле албайт,

Жыйылган топко кирбеген.

Сөз келсе де, аш келсе же.

Сөз көркү – санат,

Куш көркү – канат.

Сөзү менен байыткан,
Колу менен жарытпайт.

Сөз өзөгү – макал.

Сөз сөөктөн, таяк эттен өтөт.

Сөзгө сараң – ойго терең.

Сөзгө сөлтүк – кепке кемтик.

Сөз тапкан колко бербейт.

Сөз уккандан үмүт кыл

Сөздү убагында айтпаса атасы өлөт.

Сөзү бузуктун өзү бузук.

Сөздүн баркы – кыскалыгында.

Сөзү – таттуу, көңүлү – катуу.

Сөзүң өлгөнчө – өзүң өл.

Сөз укпагандан ыраак жүр.

Сөзүн сыйлаганың өзүн сыйлаганың.

Сөзү экинин иши чеки.

Сөз – элдин кенчи,
Чөп – жердин кенчи.

Сөз – сөөлөт, кыз – дөөлөт.

Сөөксүз тил сөөктү сындырат.

Сулүүлүктү көздөн издебе, сөздөн изде.

Сурай-сурай Мекеге жетет.

Сууда май болбойт,
Куру сөздө маани болбойт.

Сууну сиңген жерге куй
Сөздү уккан жерге айт.

Сууну көп кечсе, чалчык болот,
Сөздү көп сүйлөсө, тантык болот.

Сууну чым токтотот,
Сөздү чын токтотот.

Сүйгүзгөн да тил,
Күйгүзгөн да тил.

Сүйлөгөндү сүйсөн,
Укканга да үйрөн.

Сүйлөй келсе жамандын,
Сөзү өткүс бир бычак.
Сөз билүүчү адамдын,
Ар сөзүндө бир тузак.

Сыйлаганга аш таппасаң,
Сылык-сыпаа сөз тап.

Таамай сөз таяктан катуу.

Таап сүйлөгөн таттуу сүйлөйт.

Таасирдүү сөз тарбияга көмөктөш.

Таяк эттен өтөт,
Сөз сөөктөн өтөт.

Так сөздүн таасири күчтүү.

Тамчы тама берсе таш жарат,
Сөз ырбай берсе баш жарат.

Тарбия тилден башталат.

Тартар тилинен тартар.

Тегинен эмес кебинен

Тешик ооз тек турбайт.

Тил – акылдын жарчысы.

Тил – акыл таразасы.

Тил – элдин жандуу өмүр баяны.

Тил – акыйкаттын ачкычы.

Тил акыйкатты табат.

Тилди бош койсо тишти сындырат.

Тилден кыйын жоо жок.

Тилдин тазалыгы – дилдин тазалыгы.

Тил – душман, акыл – дос.

Тил көргө чейин түшүрөт,
Көккө чейин чыгарат.

Тил маданияты – эл маданияты.

Тил менен байланганды тиш менен чече албайт.

Тил топто сайрайт,
Булбул бакта сайрайт.

Тил – менин тууганым,
Тил – менин душманым.

Тил – муунсуз,
Ой – түпсүз.

Тилдин кулпусу – тиш.

Тил – ойдун сандыгы.

Тил – мамлекеттин күзгүсү.

Тили таттуу аш жейт,
Тили ачуу муш жейт.

Тууган катары кучакташтырган – тил,
Душман катары бычакташтырган – тил.

Туура сөз кылычтан өткүр.

Туура сөз тууганга жакпайт.

Тымызын жек көргөндүн сөзү жалган.

Тыңдай билген сүйлөй билгенден артык.

Угум сага айтам, уулум сен ук,
Керегем сага айтам, келиним сен ук.

Угар жерде сөз айт,
Сиңер жерге суу төк.

Узун тил уудан жаман.

Уй мүйүзүнөн сынат,
Адам сөзүнөн сынат.

Уккан – уламал,
Көргөн – көзөмөл.

Укпайт деп ушак айтпа,
Билбейт деп ууру кылба.

Улама менен бир жүрсөң,
Сөз кадырын билесиң.

Улуу сөздө уят жок.

Улуунун сөзү – урмат,
Уга келсе – кымбат.

Улуунун сөзүн ук,
Кичүүнүкүн ойлон.

Уста барда колунду тый,
Молдо барда тилиңди тый

Ушак айткан муратка жетпейт.

Ушак уксаң, унутуп сал.

Үй тикпес жерди шыпырба,
Үн жетпес жерге кыйкырба.

Үндөбөгөн үйдөй балаадан кутулат.

Үн жетпегенге сөз да өтпөйт.

Чаап айтканча, таап айт.

Чайкап сүйлөгөнчө, байкап сүйлө.

Чаппаса билекте калат,
Айтпаса жүрөктө калат.

Чапкан сайын көз чыкпайт,
Айткан сайын кеп өтпөйт.

Чеченде жалпынын сөз акысы бар,
Байда кедейдин көз акысы бар.

Чечендин тили орток,
Чебердин колу орток.

Чечен чечен эмес, өкүм чечен.

Чоң дарыянын акканы жай,
Нускалуу адамдын сүйлөгөнү жай.

Чөп ширесине мал семирет,
Кеп ширесине жан семирет.

Чын айткандын досу көп,
Калп айткандын касы көп.

Чындык сөздүн душманы көп.

Чырайлуу сөзүнөн эмес көзүнөн.

Шыбыр кеп болбойт, шыйрак эт болбойт.

Ыр – сөздүн падышасы.

Эл оозунда элек жок.

Элге кеби өтпөсө,
Эрендерден не пайда.

Эндик боз минсең оозун тарт,
Элдүү жерде тилиң тарт.

Эне сүгү бойду өстүрөт,
Эне тили ойду өстүрөт.

Эне тилин коргогон – ак алкыштан өнгөнү,
Эне тилин кордогон – ата-тегин көмгөнү.

Эң ачуу да тил,
Эң таттуу да тил.

Эр болсоң көк бол,
Айткан сөзгө бек бол

Эрдин сөзү эки болбойт.

Эрден эрдин неси артык?
Экооз айткан сөзү артык.

Эрдин сөзү элде калсын,
Душман сөзү жерде калсын.

Эрдин сөзү бирөө,
Ээрдин чылбыры үчөө.

Эртең менен жаман сүйлөбө.

Эстүүгө эки ооз сөз жетет.

Эси жоктун кебин эсепке алба.

Эттен өткөн таяктан,
Сөөктөн өткөн сөз жаман.

**Үсөнбек Асаналиевдин «Сөз-сөөлөт»
(Бишкек – 1999) китебинен**

Абийириң төгүлгөн жерге акыл айтпа.

Адал ачык сүйлөйт, арам кычык сүйлөйт.

Адам адамга дейт, адам адамды жейт экен.

Адамдын алалыгы айтканынан билинет.

Адам өзүнөн таанылбайт, сөзүнөн таанылат.

Адамды сөзүнөн, айбанды көзүнөн.

Азазилдин тили – бал, дили – уу.

Айта берсең тил тешилет,
Карай берсең көз тешилет.

Айтылган сөз – атылган сөз.

Айтканы угумсуз, акылы жугумсуз.

Акылдуу абайлап сүйлөйт,
Акмак карайлап сүйлөйт.

Акылды жамандан үйрөнбө, адамдан үйрөн.

Алжаке кишиден жалжаке сөз чыгат.

Анткордон акыл сураба.

Ардактуу сөз айтууга салмактуу ой керек.

Ар бир сөздүн салмагы бар.

Атаңдан уккан – акыл тил,
Энеңден уккан – эстүү тил.

Даанышмандын сөзү – даана.

Даны бар сөздүн даамы бар.

Дили ачуунун тили ачуу.

Тилиңди таза тутам десең, тилиңди таза тут.

Динден кечсең кеч, тилден кечпе.

Жадата сүйлөгөндөн жаа бою качат.

Жакшынын жай сөзү да жагымдуу.

Жакшынын орду – осуят, сөзү – касиет.

Жакшынын сөзү – жетик,
Жамандын сөзү – кетик.

Жаман сөз жанга батат.

Жаралуу адамга саналуу сөз айтпа.

Жат тилди жатык бил.

Жомоктун тили – жорго тил.

Калыс тең айтат, калпыс кем айтат.

Каруу жумшап кармашканча,
Кыйыр сөз менен кынына кийир.

Кейпи – адам, кеби – айбан.

Кекчилдин кеги бүтпөйт,
Келжирдин кеби бүтпөйт.

Келжир кепке келбейт,
Кежир эпке келбейт.

Кепти сүйгөн көптү сүйөт.

Кеп жеген адам – кемеңгер.

Көз жетпегенге сөз жетет
Көз көрбөгөндү сөз көрөт.

Көңүлдүн көпүрөсү – тил.

Көп сөздүн көбүгү бар,
Аз сөздүн өмүрү бар.

Көп тил билген көсөмдүк.

Көп сүйлөгөн жеңбейт,
Төп сүйлөгөн жеңет.

Көптү көргөндөн сөз оку,
Көөнөрбөс кылып без току.

Көр жеме кишини көр түзөйт.

Көсөм адам көп сүйлөбөйт, төп сүйлөйт.

Көсөм көч баштайт.

Чечен сөз баштайт.

Күйгөн адам күлүп сүйлөбөйт.

Күнгө тил тийгизиш – күнөө.

Кызыл тилде кызык да бар, бузук да бар.

Кызыл тилдин кызыгы көп.

Кыйбаган кишиге сыйбаган сөз айтпа.

Кыйбас адамга кыйкырба,

Аялуу адамга айкырба.

Кыйла ойлорду кыска берүү кыямагган келатат.

Кыска сөз – нуска сөз.

Макоого макал айтпа.

Маңыздын сөзүнөн без,

Мастын өзүнөн без.

Мүлтүлдөгөн адамдын, бүлкүлдөгөн сөзү бар.

Мыскыл сөз – кычкыл сөз.

Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок.

Оройлук олуяга да жарашпайт.

Өзгө элдин дилин билгиң келсе, тилин бил.

Өз тилин жеригенди өгөй дейт,

Өз тилин билбегенди дөдөй дейт.

Өз тилиң үн берүүгө, өзгө тил күн көрүүгө.

Өткүр тил өлүмдөн коркпойт.

Санат сөз – канат сөз.

Салмактуу сөз санаадан чыкпайт.

Сапаттуу сөз – канаттуу сөз.

Сөгүнгөн адам – абийири төгүлгөн адам.

Сөз бербеген бабырды сөккөн уят эмес.

Сөзгө чечен бол, убадага бекем бол.

Сөздө туз да бар, муз да бар

Сөздү бузукка айтканча, бучукка айт.

Сөздү да таразалап сүйлө.

Сөздү келтире айткан да бар, өлтүрө айткан да бар.

Сөздү көздөй асыра.

Сөздү от кылып жандандырууга да болот,
Суусун кылып кандырууга да болот.

Сөздүн тарпын чыгарган акма кулак,
Баркын чыгарган куйма кулак.

Сөз кадырын сыйлаган өз кадырын сыйлайт.

Сөзү жылуунун өңү жылуу көрүнөт.

Сөзүндөгү адам – өзүндөгү адам.

Сөзүң ача болсо, өзүң ката болосуң.

Сөзүңдү желге таштасаң, өзүңдү жерге таштайт.

Сөз укпай сөзмөр болбойт.

Сөзү тирүүнүн өзү тирүү.

Сөзүндө даамы жок, өзүндө маани жок.

Сөз – эби менен, чай – деми менен.

Сөксөң сөгөсүң – өз абийириң төгөсүң.

Сөөлөтү бар адам сөзгө жыгылат.

Сөөлөттү сөздөн табасың,
Ооматты ойдон табасың.

Суу – нугуна карай,
Сөз – ыгына карай.

Сүйлөй билген сүрдүкпөйт.

Сыпайы сылык сүйлөйт,
Шылдыңкор шылын сүйлөйт.

Тилдин да узун, кыскасы бар, жугар, жукпасы бар.

Тили ачуу – дили катуу.

Тили – бечара, дили – күчала.

Тили жаманга тил катпа.

Тили жыргатып турат,
Дили кууратып турат.

Тили күлүк тим отурбайт.

Тили кыска тил катпайт,
Тили узун тим жатпайт.

Тили кычышкан тийишет.

Тили тантыктын дили тантык.

Тили уунун – дили уу.

Тили – эритет, дили – иритет.

Тилине сак кара, дилине так кара.

Тил табышкан дил табышат.

Тилиң тантык болсо тим отур,
Кийимиң жыртык болсо жым отур.

Тил кадырын билбеген ким кадырын билет?

Тил керемети – тиш өткүс дүнүйө.

Тилмеч – тил көпүрө.

Тиреги күчтүүнүн тили узун.

Тирликтин изи тилде сакталат.

Тиш – тилдин кыны.

Төрдө отурсаң, төркүнсүз сөз айтпа.

Уга билүү да улуулук.

Узун сөздүн угуму жок,
Ушак сөздүн жугуму жок.

Улуу сөздө уу болбойт.

Улуу сөз – урпакка жетсин,
Куру сөз турпакка кетсин.

Уу тилдүү узабайт.

Учурунда айткан угумдуу.

Ушактын улуу, кичүүсү жок.

Үрүп сүйлөгөндү күлүп сүйлөгөн жеңет.

Чамасы чак чаргытып сүйлөйт.

Чечендин көзүн тазалоого болот,
Сөзүн тазалоого болбойт.

Чечендин сөзү чер жазат.

Чечендин сөзү тартат,
Сулуунун көзү тартат.

Чечендин тили таш эритет,
Маңыздын тили баш чиритет.

Чечендин тили чеп бузат,
Тантыктын тили кеп бузат.

Чын сөз жаркырайт,
Калп сөз калтырайт.

Ширин сөздүн ширеси бар.

Шыбырдын арты шылдың менен бүтөт.

Шыбыр сөз шыр жетет.

Эки сөздүү – эки жүздүү.

Элге сиңген сөз эзели өлбөйт.

Электен өткөн сөз – эстүү сөз.

Эне тилин жериген энеден айлансын.

Эне тилин чанган эссиз,
Ата журтун танган тексиз.

Эне тилин эссиз чанат.

Эпке да, кепке да келбегенди макоо дейт.

Эски сөздө эс бар.

Эстүү сөзгө эптүү жооп.

Эстүү сөз ээсин табат, эссиз сөз мээсин чагат.

Эшиткен сөздү электен чыгар.

II. ЧЫГЫШ НАКЫЛ СӨЗДӨРҮ

Абхаз накыл сөздөрү

Адегенде сени кимдер угуп жатканын кара, андан кийин кебинди башта.

Айткандан уялбаган жасагандан да уялбайт.

Айтылган сөз – атылган ок.

Алсыздын тили узун.

Ат өлсө – талаада калат,
Адам өлсө – сөзү калат.

Малды мүйүзүнөн, адамды сөзүнөн кармайт.

Адыгей накыл сөздөрү

Жылуу сөз жүрөктү жибитет.

Калпычынын сөзү кумда жазылган жазуудай.

Канжарды эки жолу суурба,
Сөзүңдү эки жолу айтпа.

Көп уксаң, аз сүйлөйсүң.

Ойлонуп туруп сүйлө,
Каранып туруп отур.

Сөз айткандан уялбаган иш кылгандан коркпойт.

Унчукпай турганда акмак да акылдуу.

Эгер билбесең, сураганың уят эмес.

Азербайжан накыл сөздөрү

Жалганга окшош чындыкты айтпай койгон оң.

Тил – жүрөктүн ачкычы.

Тил кылычтан өткүр.

Араб накыл сөздөрү

Адамдын акылы ишинен,
Билими сөзүнөн билинет.

Адамдын коопсуздугу – анын тилинин таттуулугунда.

Айта албасаң көрсөтүп бер.

Айтар сөз болсо, угар кулак табылат.

Айтылган ар бир сөздүн угуучу кулагы бар.

Акмактын ачуусу тилинде,
Акылмандын ачуусу ишинде.

Акыл азайганда сөз көбөйөт.

Акылсыздын дили – тили,
Акылдуунун тили – дили.

Акылдуу дудук акылсыз бабыргандан артык.

Алсыздын куралы – арыз.

Атанын сөзү атан төөгө арт.

Баланын оозунан да пайгамбардын сөзү чыгат.

Баштын бактысыздыгы тилден.

Бир жолу калп айтсаң,
Аны дайыма эстеп жүр.

Далили кысканын сөзү узун.

Жагымпоз адам жалган сүйлөйт.

Жакшы сүйлөгөн – чебер угуучу.

Жалган – оору, чындык – дары.

«Жалганчынын үйү күйдү» десе, эч ким ишенбейт.

Ишинде кас болгончо, тилинде бийик бол.

Кайгынын башы – калп сөз.

Кептин баркы – кыскалыгында.

Кептин узарып кетиши – маектин кемчилиги.

Корксоң айтпа, айтсаң коркпо.

Көз караш тилден көптү айтат.

Көп сөздө күрмөк көп.

Көп сөз – көп кайгынын башаты.

Кымбат сөз кыска айтылат.

Сенин тилиң – жолборс, аны кармасаң сени сактайт, кармай албасаң тытып кетет.

Сөзгө салык жок.

Сөздүн тилинен иштин тили чечен.

Табит тамактан ачылат,
Чатак сөздөн башталат.

Таттуу сөз катуу таякты тең бөлөр.

Тил – жүрөктүн тилмечи.

Тил – гилип түшөр нар кескен,
Сөз – өткүр жебе тоо тешкен.

Тилде сөөк жок, бирок сөөктү талкалайт.

Тилден мүдүрүлгөнчө буттан мүдүрүл.

Тилди тишке катуу – мыкты адат.

Тилиңди сактасаң ал сени сактайт,
Тилиңди бош койсоң ал сени сатат.

Чынчыл адам чырайлуу.

Эгер сага жакшылык кылса айт.
Эгер сен жакшылык кылсаң айтпа.

Армян накыл сөздөрү

Акылсыздын тили узун.

Бир пуд балга кошуп жута албаган сөз бар.

Жакшы сөз уккуң келсе, жаман сөз айтпа.

Кайгы-муңу көптүн сөзү көп.

Калпычынын тили кыска.

Куру сөзгө аш бышпайт, күрүч менен май керек.

Ооздон оозго өтүп отуруп ийне шырмыйга айланат.

Узун тил өмүр кыскартат.

Афган накыл сөздөрү

Айта бергин эринбей,
Сөз ийлеген теридей.

Оң сөз өзөн токтотот.

Сазга – саз.
Сөзгө – сөз.

Санап сүйлөгөн сабырлуу.

Сөзүнө карап өзүн баала.

Башкыр накыл сөздөрү

Айтылган сөз – учуп жүргөн куш.

Акылдуу атын, жарым акыл аялын, келесоо өзүн мактайт.

Акылдууга айтпа – өзү билет.

Берешенден сураба – өзү берет.

Акылдуу жүзүнөн таанылат,

Акмак сөзүнөн таанылат.

Акылдууга кеңеш айтсаң билет,

Акмакка кеңеш айтсаң күлөт.

Баса албаган жол бузат,

Айта албаган сөз бузат.

Жалбыракты шамал чаташтырат,

Адамды сөз адаштырат.

Жалкоого сөз үйүр,

Жыртыкка жел үйүр.

Жакшы сөз таш талкалайт.

Жезден күмүш чыкпайт,

Кыйкыргандан пайда чыкпайт.

Жигит эки сүйлөбөйт.

Жүрөктөн чыккан сөз жүрөккө жетет.

Кыйшык кайыңга кар турбайт.

Жаман сөзгө адам турбайт.

Макал айтканың – жол көрсөткөнүң,

Лакап айтканың – жан жыргатканың.

Муздак сөз жүрөккө барып муз болот.

Оозу кыйшык болсо да айткан сөзү түз болсун.

Сөзгө караба, ишке кара.

Сүйлөгөнүң – күмүш, унчукпай койгонүң – алтын.

Бенгал накыл сөздөрү

Айтканга оңой жасаганга кыйын.

Акыйкат сөзгө акмак гана ачууланат.

Акылмандар канча болсо, ой-пикирлер ошончо.

Ачкалыкта нени гана жебейт,
Чыр-чатакта нени гана дебейт.

Бардар үйдө сөз байлык жөнүндө,
Жарды үйдө сөз бөз жана жамаачы жөнүндө.

Жакшы кабардагы жаман да жакшы.

Кебиңде бардар, ишиңде кардар.

Көздөрүмө «карагыла», кулактарыма «уккула», ал эми оозума «унчукпа» дейм.

Орокко – кум, балтага – кайрак, жакшы адамга – жылуу сөз, акмакка – муштум керек.

Сууда жашасаң крокодилче сүйлө.

Тилиңде – бал, дилиңде – уу.

Тилиң менен кудайга жалын,
Колуң менен жумуш кыл.

Туура сөз кудайды кубандырат, адамды ачуулантат.

Вьетнам накыл сөздөрү

Акылдуу куш канатын аяйт,
Акылдуу адам сөзүн аяйт.

Акылдуу кызыктуу кылып да көп сүйлөсө тажайсың.

Ач болгондо тамак желет,
Мас болгондо сөз сүйлөнөт.

Ашык сөз – ашык кайгы.

Билсең айт, билбесең башкалардан ук.

Бир жолу калп айткан, жети күнү убайым жейт.

Бычактын мизи – бирөө, тилдики – жүз.

Вино кирет, сөз чыгат.

Даамдуу тамактын даамы көпкө сакталат,
Ачуу сөз өмүр бою сакталат.

Дарыяны тоссо болот, кудукту жапса болот, элдин оозу
ким жаба алат?

Жалаң сөз далил эмес.

Жөндөп тамак жей албаган,
Жөндөп сүйлөй да албайт.

Көп сүйлөгөн көп жаңылат.

Куник сулуу көрүнүүгө аракеттенет,
Келесоо акылдуу сөз айтууга аракеттенет.

Оору ооздон кирет,
Кайгы ооздон чыгат.

Сөздө канат жок, бирок ал уча алат.

Тил – туура жолду табуунун куралы.

Түз айтылган сөз кулакка жакпайт.

Чайнабай жутпа, ойлонбой сүйлөбө.

Эстеликке чегилген сөз жүз жылда өчөт,
Айтылган сөз миң жылда да өчпөйт.

Грузин накыл сөздөрү

Дөдөйгө айткан жакшы сөз
Күн тийип турганда шам жаккандай.

Жакшы сөз темир дарбазаны ачат.

Жүз жолу урсаң да бир жолу ук.

Кеп укпаган жерде чындык жоголот.

Көп сүйлөгөн дудуктан чарчайт.

Көп сүйлөгөн иш кылбайт,
Көп иш кылган сүйлөбөйт.

Нымдуу тил нени гана айтпайт.

Сөз көбөйгөн сайын иш азаят.

Тиш – тилдин кулпусу.

Тилде сөөк жок, сөзгө салык жок.

Даргин накыл сөздөрү

Башыңды сактагың келсе, тилиңди тый.

Бут кийими тар сөз укпайт.

Жерди канчалык казсаң да түгөнбөй,
Калпты канчалык айтсаң да бүтпөйт.

Ийри отурсаң да түз сүйлө.

Сүйлөгөнгө шашпа, иштегенге шаш.

Сөз менен үрөн эге албайсың.

Казак накыл сөздөрү

Акыл сөз ачты тойгузат,
Жылуу сөз үшүгөндү жылытат.

Ашың болбосо да, жакшы сөзүң болсун.

Байлык нени дедирбейт,
Жардылык нени жегизбейт.

Дүйнөдө үч жетим бар: угуучусу жок сөз – жетим,
көрөөрү жок көз – жетим, эли жок эр – жетим.

Жакшы сөз адамга тамак,
Жаман сөз башка таяк.
Жакшы сөз – нуска сөз.

Жаман адам макалчыл.

Жол атасы – туяк,
Сөз атасы – кулак.

«Көрдүм» деген жакшы сөз,
«Жедим», «ичтим» деген жаман сөз.

Курч бычак кынга душман,
Жалган сөз жанга душман.

Молдонун алдында сөзүңө сак бол.
Устанын алдында колуңа сак бол.

Отуз тиштен чыккан сөз отуз уруу элге жетет.

Сөздү сөз жаратат.

Тилге күн сайын майрам.

Калмак накыл сөздөрү

Айтылган сөз – жыгылган дарак.
Айтылган сөз унутулбайт.

Акмак ичкен, жегенин айтат,
Акылдуу көргөн, укканын айтат.

Алгыр кушту тумшугунан,
Адамды сөзүнөн билет.

Жаандан кийинки күн ачуу,
Жалгандан кийинки уят катуу.

Кеңеши жок акылман болбойт,
Мактоосу жок баагыр болбойт.

Сөздү билгенге айт,
Жебени мергенге бер.

Сүйлөсө сөз чыгат, чапса чамынды чыгат.

Ушакта чындык жок,
Жалганда жакшылык жок.

Чечен тилдүү алдыда,
Тил билбеген артында.

Кара калпак накыл сөздөрү

Адам сөзүнөн сынат,
Айбан мүйүзүнөн сынат.

Адам болсоң айтканыңа ишендир.

Айтуучусу мыкты болсо, угуучусу көсөм болот.

Акмакка алтын сөздүн да баркы жок.

Ата сөзү – акыл,
Эне сөзү – тил.

«Билбейм» деген кутулат, «билем» деген тутулат.

Душмандын сөзү күлдүрөт,
Туугандын сөзү күйдүрөт.

Жалганчы өлгөндү да күбө кылат.

Жакшы сөз – жарым ырыс.

Калк айтса калп айтпайт.

Келесоонун кеби тузу жок тамактай.

Келесоого айткан кайран кеп.

Кеп маанисин билбеген дарыяга чөгөт.

Көп баскан селсаяк,
Көп сүйлөгөн терсаяк.

Көп сөз – эшектин жүгү.

Кыйшык отурсаң да түз сүйлө.

Таап айткан сөз – күмүш,
Тантык сөз – жез.

Таяк денеге тиет,
Сөз сөөккө жетет.

Таттуу жалгандан ачуу чындык артык.

Уу коркунучтуу, жалаа андан жаман.

Корей накыл сөздөрү

Атылган жебени кайра таба аласың,
Айтылган сөздү кайра ала албайсың.

Бекерпоздун сөзү көп.

Билген айтпайт, айткан билбейт.

Жүз уккандан бир көргөн.

Калп – уурулукка бир кадам.

Куру чечен көп сүйлөйт.

Күндүз айтсаң – куштар угат,
Түндөсү айтсаң – чычкандар угат.

Мактабаса койсун, урушпаса болду.

Менин оозум – менин душманым.

*Аманжол к. Дамба
Аманжол к. Дамба*

Ооз – оорулардын жана бактысыздыктын себепкери.

Сени мактаган кишиге ишенбе.

Сөз айтылса – кайрылбайт.

Сөз темирди эритет.

Сүйлөй да, уга да билиш керек.

Унду узак эле, сөздү кыска сүйлө.

Унчукпаган адамдан сактан.

Ээси көп сүйлөгөн үйдүн тамагы ачуу.

Курд накыл сөздөрү

Айтып жасаган – адам, айтпай жасаган – арстан, айтып жасабаган – эшек.

Акмактын жүрөгү оозунда,
Акылдуунун тили жүрөгүндө.

Сөз – бермет, алар өтө көп болгондо баасын жоготот.

Уйдун баарын сааса болот,
Сөздүн баарын айтса болбойт.

Кытай накыл сөздөрү

Айтаарыңда артыңа кайрылып, алдыңа кара.

Айткан коркпойт, корккон айтпайт.

Айтылган сөздү төрт ит менен кууп жетүү кыйын.

Акмак менен мушташканча акылман менен сүйлөш.

Башты кессе болот,
Тилди тыюуга болбойт.

Дарыяны таяк менен,
Адамды сөзү менен өлчөйт.

Дүлөй дудукка үйрөтөт: бирөө сүйлөгөндү билбейт,
бирөө укканды билбейт.

Жолдон адашкан кайрылат,
Сөздөн адашкан кайрылбайт.

Жүйөөсү болбосо макал да айтылбайт.

Кайгы ооздон чыгат,
Оору ооздон кирет.

Көзүңдү тез ачып,
Сөзүңдү шашпай айт.

Көп тамак жесең даамы билинбейт,
Көп сүйлөсөң маани билинбейт.

Оозу боштун сөзү барксыз.

Оозу чоңдун тили узун.

Сенин оозуңдан чыккан башкалардын кулагына кирет.

Сөзүң болсо түшүнгөнгө айт,
Тамагың болсо ичкенге бер.

Тамак-аштын көптүгү жегенге жакшы,
Сөздүн көптүгү айтканга оор.

Тил менен адамды жок кылса болот.

Тосмодо да жылчык бар,
Дубалда да кулак бар.

«Тынчтык» жана «бейпилдик» деген эки сөз миңдеген
алтын куймага тете.

Укканды билген сүйлөгөндү билгенден мыкты.

Улуунун сөзүн укпаган укмуштарга туш болот.

Улгайган адамдардын сөзү улуу.

Үч кайталанган жакшы сөз итке да жакпайт.

Чөпкө айткан сөзүң көпкө угулат.

Элди алдаганың өзүңдү алдаганың.

Эмнени кылсаң ошону айт.

Лак накыл сөздөрү

Айтылган сөз – ак күмүш,
Сакталган сөз – кызыл алтын.

Акылмандын бир сөзү ар кандай байлыктан артык.

Асыл сөз алмазды кесет.

Жакшы сөз – кыска,
Жакшы аркан – узун.

Күн сайын жок дегенде бир жаңы сөз угуш керек.

Кылыч менен ала албаганды жылуу сөз менен аласың.

Отуз тиштен чыккан сөздү отуз миң адам угат.

Сөз көчөдө, мүлк үйдө калат.

Талаага сөздү экпейт, үрөндү эгет.

Тил – баш үчүн мүшкүл (кайгы).

Уккандан көргөн артык.

Лезгин накыл сөздөрү

Айткан акмак болсо да уккан акылдуу болсун.

Айткан сөзүң өтпөсө, унчукпаганың ийги.

Акыйкат сөз ачуу.

Баатыр сөзгө чоркок.

Же көп керек же таттуу кеп керек.

Ким көп сүйлөсө, ал тез-тез жаңылат.

Чыныгы эркекке бир сөз жетиштүү.

Чыныгы эркек канжарга караганда сөздөн катуу ооруйт.

Чыныгы эрге найзадан сөз катуу тиет.

Малаял накыл сөздөрү

Акылсыздын айтканы сууга жазган жазуудай.

Жакшы сөз баш айлантат.

Жетишпегендиктер жөнүндө көп айтсаң – досторуң азаят.

Ичимдик ичкен ичиндегисин айтат.

Карды токтун кулагы укпайт.

Кичинекей кишинин айтканы кулакка жетпейт.

Өз сөзүнө турбаган өз жолунан адашат.

Таптакыр сүйлөбөсөң дудук болосуң.

Төрт адамдын айтканын жер дагы угуш керек.

Энени укпаган мекенди сүйбөйт.

Монгол накыл сөздөрү

Айтканы тоону томкорот,
Кылганы кыпынды жылдырат.

Айтылганга ишенбе, жасалганга ишен.

Акылман менен акмак сүйлөшө албайт,
Тоо менен эчки сүзүшө албайт.

Акылдуу болсо да адам айтмайынча түшүнбөйт,
Жука болсо да кагаз жыртмайынча айрылбайт.

Акырындап алдай берип жалганчы болот,
Акырындап ала берип ууру болот.

Ала сөздөн ала жылкы жакшы.

Алтындай сөздү айтканча,
Алтындай ишти кыл.

Ашык сөздү айткандан малынан ажыраган жакшы.

«Бар» дегенден киреше болбойт,
«Жок» дегенден чыгаша болбойт.

Билгенин айтпаган акылмандан көргөнүн айткан акмак
артык.

Булут көбөйсө жаан болот,
Кеп көбөйсө чыр болот.

Жаандан кийин салкын болот,
Калптан кийин уят болот.

Жаман адам ушакчы,
Жаман уй сүзөнөөк.

Жаман ой өз жанына зыян.

Жүрөгү каранын тили алтын болсо да пайда жок.

Ишенбөөчүлүк айтса кетет,
Идиштин кири жууса кетет.

Кайрак таш тоодо болот,
Акыл сөз көкүрөктө болот.

Качкан жылкы кармалат,
Айтылган сөз кармалбайт.

Куу түлкү куйругу менен алдайт,
Куу адам кеби менен арбайт.

Куураган даракта мөмө болбойт,
Куру сөздө баа болбойт.

Курук сөз ишке бөгөт.

Куру сөзгө байралсаң малыңан ажырайсың.

Мактанчаактан акылман болбойт,
Кылмышкерден баатыр болбойт.

Мактанчаактын оозу толтура жел.

Мыкты адамдын сөзү бекем.

Мыкты аттын жүрүшү катуу.

Окуганга китеп жакшы,
Сүйлөшкөнгө ынак жакшы.

Оозуңа бир тил, иште бир тартип.

Өз үйүңдө атыңды бак.
Башка үйдө оозуңду бак.

Сөзү аздын малы көгү.

Тилинде бал, ишинде уу.

Туз ачуу болсо да тамакка керек,
Туура сөз ачуу болсо да келечекке керек.

Чегинен ашкан акылман келесоодон жаман.

Чындыкты айтканды адамдар сүйбөйт.

Чыр-чатактын миң сөзүнөн жакшылыктын бир сөзү артык.

Ыйлагандан сураба, күлгөндөн сура.

Эгер чындыкты айтса маймылды да ук.

Эл алдында сөзүңдү ойло,
Өз алдында оюңду ойло.

Непал накыл сөздөрү

Бекерчинин белендеген макалы көп.

Жалкоонун шылтоосу жанында.

Сөз – уруштун уругу.

Үйүндө мурутун чыйраткан элде сүйлөй албайт.

Осетин накыл сөздөрү

Адам жашоосуна үч нерсе керек: чыдамкайлык, таттуу тил жана сыр жашыра билүү.

Адегенде сөздү бышыр, андан соң айт.

Ачуу да, таттуу да бардыгы тилде.

Жагымдуу сөздү дүлөй да жакшы угат.

Жалганчыны сокур да көрөт.

Жүз тилди билгениң,
Жүз акылды билгениң.

Жылуу сөз – жан-дүйнөнүн эшиги.

Он соккуга караганда бир сөз жанды тез жайлайт.

Таттуу сөздөн курсак тойбойт.

Өзбек накыл сөздөрү

Айтылган сөз – атылган жебе.

Акмакка сөз айтпа,
Ташка мык какпа.

Акыл таразасы – тил.

Акылы тунуктун сөзү айкын.

Азырак сүйлөп, көп тыңша.

Бабалар сөзү – акылдын көзү.

Бутуң тамак табат,
Тилиң таяк табат.

Досума сөз айтсам, душманым сырымды билип алды.

Жакшы адамдын сөзү жаман адамдын сыйынан артык.

Унчукпай койгондон сураган артык.

Жакшыга – ишарат, жаманга – таяк.

Жакшы сөз пилди да жолго салат.

Жакшы сөзгө жылан ийинден чыгат.

Жакшы менен отурсаң тилиң кантка малынат,
Жаман менен отурсаң жүрөгүң датка чалынат.

Жалган сүйлөп жашаганча,
Чындыкты айтып өлгөн артык.

Жаман сөзгө бычак кындан чыгат.

Жаман сөздү ээсине бер.

Жүрөктөгү тилге чыгат.

Катуу жаан жерди бузат.
Калп сөз элди бузат.

Кептин көркү – макал.

Колунду жуу, тилиңди буу.

Көп сөздө тап жок.

Көп сөз төөгө жүк.

Орой сөз кулакка да жакпайт.

Сөз энеси – кулак,
Суу энеси – булак.

Сурай-сурай Мекеге барасың.

Таттуу сөз канттан таттуу.

Тилин тиштенген башын сактайт.

Туура сөз туура жолду табат.

Туура жүргөн киши кыйшык сөздөн уялат.

Туура сөз таш сындырат,
Жалган сөз баш сындырат.

Чындыкты айтсаң – даңкка бөлөнөсүң,
Жалганды айтсаң – канга бөлөнөсүң.

Шашылгандын айтар сөзү чачылат.

Шекер кептин чындыгы аз.

Эки жолу угуп, бир жолу айт.

Элдин оозун элек менен жаба албайсың.

Перс накыл сөздөрү

Адам өз сөзүнө жашырылган

Арыздануу – аялдын иши.

Ашкере мактоо урушкандан жаман.

Жалган сөздүн жарыгы жок.

Жаман мактоону сүйөт.

Жебе дене жаралайт.
Сөз жан-дүйнөңдү жаралайт.

Кеп – сүйлөөчүнүн күзгүсү.

Коркок эрдик жөнүндө көп сүйлөйт.

Кызыл тил кырчын башты кыйдырат.

Кыйкыргандан коркпо, унчукпагандан корк.

Миң адам менен кеңеш,
Бир адамга сырыңды айт.

Миң сөз бир иштин жарымына татыбайт.

Сөздү сөз табат.

Сурай-сурай Индияга барса болот.

Татыктуу сөзгө жооп болбойт.

Укканды көргөн менен салыштырып болбойт.

Чирик сөздү эски тамдын түбүнө кат.

Шамал жаанды алып келет,
Тамаша чырды алып келет.

Пушту накыл сөздөрү

Ат туягы менен, адам тили менен тамак табат.

Шылдың сөз мушташ менен бүтөт.

Тажик накыл сөздөрү

Акмак айтты, келесоо ишенди.

Жалаа уудан жаман.

Жагымпоздун сөзү көп,
Жалкоонун шылтоосу көп.

Жүз эркектин сөзүнөн бир аялдын иши артык.

Ким сүйлөп жатканына караба,
Эмнени сүйлөп жатканына кара.

Кургак жыгачта мөмө болбойт,
Кургак сөздө маани болбойт.

Куштун тилин куш билет.

Суу жерди бузат,
Сөз элди бузат.

Теректин жалбырагы ачуу,
Акмактын сөзү ачуу.

Тил коёндон күлүк,
Шерт бычактан курч.

Укканды көргөн менен салыштырып болбойт.

Ууру короочу иттен коркот,
Жомокчу уйкучу достон коркот.

Үйдөгү сөз базарга жарабайт.

Шаар дарбазасын жапса болот,
Ушакчынын оозун жабалбайт.

Этектин узуну бутту чалат,
Сөздүн узуну башты айлантат.

Эттин майлуусу, сөздүн жөндүүсү жакшы.

Тай элинин накыл сөздөрү

Душманды тилиң менен жеңе албайсың.

Ишке ашпаган сөз – жаансыз күркүрөгөн күндөй.

Он жолу ойлонгонуң бир жолу кылганга жетпейт.

Оозу таттуу, ичи ачуу.

Тилиңден мүдүрүлсөң – бактыңды жоготосуң.

Тамил накыл сөздөрү

Акыйкатты айткан – бардыгына душман.

Достун ачуу сөзү ыйлатат,
Душмандын таттуу сөзү күлдүрөт.

Жакшы адамдын айткан сөзүнө ишенет.
Жаман адамдын мөөрүнө да ишенбейт.

Кекеч – дудуктардын чечени.

Кемелер кетет жээк калат,
Мезгилдер кетет кеп калат.

Кимди күнөөлөөнү билбеген тилди күнөөлөйт.

Митайым айткан калп да кырк күндөн кийин белгилүү
болот.

Унчукпаган кудукка ыргыткан ташка окшош.

Татар накыл сөздөрү

Адамдын көркү – жүз
Жүздүн көркү – көз
Ойдун көркү – тил
Тилдин көркү – сөз.

Аз сүйлөсөң көп угасың.

Аз сүйлөгөн акылмандык белгиси,
Көп сүйлөгөн акмактын белгиси.

Акылмандын тили дилинде,
Акмактын дили тилинде.

Акылдуу түшүнөт, акмак угат.

Акын тили тоңгон жерди томкорот.

Ачпаганды – көрбөйт,
Айтпаганды – билбейт.

Байдын тили узун, колу кыска.

Бака, жылан тили бир.

Билгенди айтпа, айтканды бил.

Бир жолу тилиңди тарта албасаң, жыл бою азабын тартасың.

Бирөөнүн кеңешин ук, өз акылың менен жаша.

Жаман кабардын буту узун,
Жалганчынын кулагы узун.

Келесоодон сураба, өзү айтып берет.

Кептин көркү – макал.

Көп уктаган жакыр болот,
Көп сүйлөгөн бабыр болот.

Кыйшык айтып, түз тиет.

Ойду тилиң менен эмес акылың менен ула.

Сөз бакпасаң ооз ачпа.

Сөз – бир күндүк.
Тил – өмүрлүк.

Сөздө канат болбосо да ааламды айланып учат.

Сөз менен түшүндүрө албаганды таяк менен түшүндүрө албайт.

Таз миң сөздү көтөрсө да,
«Таз» деген сөздү көтөрө албайт.

Тилдин учу таттуу, түбү чирик.

Токойдо эмнени кыйкырсаң – ошону угасың.

Туура сөз дайыма ачуу.

Туура сөз тууганга жакпайт.

Узун тил жыланга барабар
Оңдоп чыкса моюнга оролор.

Уста барда колунду тый,
Устат барда тилиңди тый.

Энем берген эне тилим
Атам берген курал тилим.

Телуга накыл сөздөрү

Бир жалганды жабыш үчүн дагы миң жолу калп айтыш керек.

Бороон башталса – сөз токтойт.

Жакшы сөз айткан айылга жакшылык келет.

Көп баскан бут токтобойт,
Көп сүйлөгөн ооз токтобойт.

Күндүзгү сөз ишке тоскоол,
Түнкү сөз уйкуга тоскоол.

Чатак – чыгаша, достук – киреше.

Түркмөн накыл сөздөрү

Абайлап сүйлөгөн тил сенин чебиң,
Ойду-тоону сүйлөгөн тил сенин шоруң.

Айтып жаткан акмак болсо,
Угуп жаткан акылдуу болуш керек.

Акчаң жок болсо, тилиң дудук.

Акылдууга бир сөз жетет,
Акмакка миң сөз жетпейт.

Бир сөз аз, эки сөз көп.

Бирөө сөздөн түшүнөт,
Бирөө ишараттан түшүнөт.

Буудай наның болбосо да «буудай» сөзүң болсун.
Даамдуу ашың болбосо да таттуу сөзүң болсун.
Дудуктун тилин энеси билет.
Жакшы кошунаңа жаман сөз айтпа.
Жакшы сөздөн дүйнө жарык.
Жаман сөз өлкөнү кыйратат,
Жаман бут төрдү булгайт.
Калпычы – кудайдын душманы.
Кебиң таттуу болгон менен саманчалык күчү жок.
Кекечти шаштырсаң эч нерсе айтпайт.
Келесоонун тилинде, акылмандын колунда.
Келиндин тили жок,
Кайнененин уяты жок.
Көптү билип, аз сүйлө.
Көрсөң жашырба, көрбөсөң – унчукпа.
Куш жемге, адам сөзгө байланат.
Күлүк тулпар таш сындырат,
Бузук тил баш сындырат.
Күлүп сүйлөгөн эркектен,
Ыйлап сүйлөгөн аялдан корк.
Кыска тилдүүнүн өмүрү узун.
Оозу менен оргондун бели оорубайт.
Сөзү менен иши төп келген мыкты жигит.
Тил – чеп да болот, ор да болот.

Туура сөздө ачуу жок,
Жалган сөздө таттуу жок.

Түрк накыл сөздөрү

Аз сүйлөгөндүн жаны тынч.

Аялдын айтканы аялга акыл.

Алла-таала аз тамактан, көп сөздөн сактасын.

Ачка алдына келгендин баарын жейт,
Карайлаган оозуна келгендин баарын сүйлөйт.

Билбеген уят эмес, сурабаган уят.

Даамы жок тамакка туз жардам бербейт,
Мээси жок башка сөз жардам бербейт.

Досуң жөнүндө душманыңа айтпа.

Жакшы кеңешти берет,
Жакшы атты бербейт.

Жакшы сөз темир дарбазаны ачат.

Калжың сөз менен карыздан кутулбайсың.

Кепти капка ката албайсың.

Көп сүйлөгөн мончого жарашат.

Оозу айткандын кулагы укпайт.

Оозунду ачканча көзүңдү ач.

Тамакты жеп, кеп башта.

Тил – бирөө, кулак – экөө,
Бир жолу айтсаң эки жолу ук.

Чогулушта тилиңди тый,
Дасторкондо колунду тый.

Чоң кесимди ыргытпа, чоң сөздү айтпа.

Чыныгы адамга бир сөз жетет.

Шашкан тилин күйгүзөт.

Экөө кажылдашып жатса үчүнчүсү болбо.

Эшекти бийчи кылгандан жакшы сүйлөгөн оор.

Уйгур накыл сөздөрү

Акырын сүйлөгөндүн амалы көп,

Билимдүүнүн сөзү – оң.

Билимсиздин сөзү – тоң.

Мылжыңды маңыз жеңет.

Маңызды кудайдан безген жеңет.

Хинди накыл сөздөрү

Айткан башка, жасаган башка.

Айтылган сөз башканын сөзү.

Атка – камчы, адамга – сөз.

Бал татыган кептен ооз ичи таттуу болбойт.

Жалган сөздөн сүйлөбөгөн артык.

Дудуктун тилин дудук билет.

Катындын сөзү калпыс.

Кеңештин кереги дайыма тиет.

Куру сөзгө курсак тойбойт.

Оозу кандай болсо, сөзү ошондой.

Сүйлөгөнчө акмак акылман көрүнөт.

Улуу адамдар улуу сөз айтат.

Унчукпаган – макулдуктун жартысы.

Чечен-ингуш накыл сөздөрү

«Билбейм» – бир сөз, «билем» – миң сөз.

Дөдөй кишинин акылы – унчукпоо.

Жүрөгүндө оту жоктун, оозунда сөзү көп.

Жылуу сөз тоону ордунан жылдырат.

Көп сүйлөгөн – күмүш, унчукпаган – алтын.

Көп сүйлөгөн кишини балык уулаганга да алба.

Сөзүнө турбаган антына да турбайт.

Тилде бут жок, бирок алыска жетет.

Ушак угуу – оору.

Укпай коюу – дары.

Япон накыл сөздөрү

Бирөөнүн оозу каалга эмес, жаба албайсың.

Дубалда да кулак бар.

Сүйүктүү ишиңе сүйкүмсүз сөздүн кесири тиет.

III. ОРУС НАКЫЛ СӨЗДӨРҮ

Аары ийнеси менен, киши сөзү менен чагат.

Адам айбан эмес, аны сөз менен өлтүрүүгө болот.

Айтылган сөз – атылган жебе.

Айтылган сөз – түйүлгөн түйүн.

Айтылган сөздүн ар биринде салмак бар.

Акмак сүйлөйт,
Акылдуу ойлойт.

Акмак сүйлөгөндө акылман унчукпайт.

Акмакка акыл айтуу – электеп суу ташыгандай.

Акыйкат сөз акмакты да тыят.

Акыйкат сөз далилди талап кылбайт.

Акыл сөздүн наркы алты эсе.

Акылмандын айткан сөзү кылым бою эстен кетпейт.

Акылдуу бала сөздөн коркпойт,
Акмак бала таяктан жалкпайт.

Акылдуу билгенинин баарын айтпайт,
Акмак айтканынын баарын билбейт.

Акылдууга бир жолу айтып жөнөт,
Акмакка үч жолу айт, артынан өзүң бар.

Анын сөзү сууга жазган жазуудай.

Ашык айтылган сөз, өз башыңа муш.

Бардыгынан таттуу – тил,
Бардыгынан ачуу – тил.

Бир сөздөн бир кылымдык чатак чыгат.

Бычак кырат, сөз кесет.

Жакшы сөз канат байлатат (бүтүрөт).

Жакшы сөзгө алданба,
Жаман сөзгө каарданба.

Жакшы сөз үй тургузат,
Жаман сөз жүрөккө сайылат.

Жалгандын жашы кыска.

Жалган сөз жерде жатпайт.

Жалган караны ак кылат.

Жалган сүйлөгөнгө жан ишенбейт.

Жаман сөзгө баш жарылат.

Жандуу сөз жансыз тамгадан кымбат.

Жигиттин келбетине караба, кебине кара.

Жүрөктөн чыккан ой таттуу,
Тилден чыккан сөз ачуу.

Жылуу сөз көпчүлүктү муютат.

Кандай кабыл алсаң, ошондой сөз.

Карынын сөзү, жаштын эрки артык.

Келесоонун кеби да келесоо.

Келесоонун кеби шамалда учкан чаңга окшош.

Кеменгерге да кеңеш керек.

Кенедей тил тоону томкорот.

Кеп чындыгы анын көптүгүндө эмес, төптүгүндө.

Кеп накылы менен баалуу.

Кийими жупуну, кеби алтын.

Кичинекей тил тоону титиретет.

Кишенден да сөз күчтүү.

Кожоюндун ээси сөз эмес.

Сөздүн ээси кожоюн.

Коркок киши баатырдык жөнүндө көп сүйлөйт.

Көп сөз – чөп сөз.

Көп сөздө бош сөз көп.

Көп жашагандан сураба,

Көптү көргөндөн сура.

Куру сөз – кур дүрмөт менен аткандай.

Кушту жем менен, адамды сөз менен кармайт.

Кыска сөз кыжалат кылбайт.

Маңыз сөздө маани жок.

Мончо денени жыргатат,

Жакшы сөз жаңды жыргатат.

Мыкты сөздүн орду даяр.

Мылжың сүйлөсөң шылдың болосуң.

Найза жарасы – денеде,

Сөз жарасы – жүрөктө.

Ойлонбостон сүйлөбө,

Каранбастан отурба.

Ооз огород эмес, каалгасын жаба албайсың.

Орундуу унчукпай коюу орунсуз сүйлөгөндөн артык.

Өзгөнүн сөзүнө ишенгенче өзүңдүн көзүңө ишен.

Өз сөзүңдүн ээси бол.

Өз учурунда жана өз орду менен айтылган сөз жазуу менен мөөрдөн күчтүү.

Сөз болоттон катуу.

Сөз жебе эмес, бирок айтылса жебеден жаман.
Сөз курал эмес, бирок андан адам өлөт.

Сөз – жүрөктүн ачкычы.

Сөздөн коркпогон, союлдан да коркпойт.

Сөз – күмүш, сүйлөбөй коюу – алтын.

Сөз – мыйзам, айттыңбы – аткар.

Сөзгө шашпа, ишке шаш.

Сөздөн качып кутула албайсың.

Сөздү желге таштаба.

Сүйлөгөндө шашылба, иштегенде эринбе.

Сылык болуу көп нерсеге жеткирет.

Сылык сөздөн тил сынбайт.

Тили жок коңгуроо да дудук.

Тил – менин досум,
Тил – менин касым.

Тилге тыюу да, тогоо да жок.

Тилдин курчу – байлык,
Тилдин узуну – кордук.

Тилиңен жаңылганча, бутуңан мүдүрүл.

Тилдин сырын тиш билет.
Туура сөздү тартынбай айт.

Туура сөз таяктан катуу тиет.

Чириген сөз ириген жүрөктөн чыгат.

Чындык сөз баарына эле жага бербейт.

Чындыкты айткандан уялба.

Шамал тоо бузат,
Сөз элди бузат.

Эмне айтылганы гана эмес, кандай айтылганы да маанилүү.

IV.ТИЛ ПОЭЗИЯНЫН ТИЛИНДЕ

Уламадан уккан Сөз,
Угуттанып чыккан Сөз.
Арбын жөлөк толгон Сөз,
Ат көтөргүс болгон Сөз.
Эрендерден алган Сөз,
Энчи болуп калган Сөз.
Карылардан алган Сөз,
Калк ичинде калган Сөз.
Белес-белес бороондоп,
Беш удургуп өткөн Сөз.
Кылымдардан кыйырынан,
Кол чайкаган кыргызга,
Желдей тарап кеткен Сөз.

«Манас»

- Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Орундуу сөз акыл-эстен өтө алат,
Орунсуз сөз ийнинден башты алат.

Бийлик, атак адамдарга тил берет,
А ашык сөз уят кылат, өлтүрөт.

Жакшы сөз сокур үчүн көздөй керек.

Адам өлсө сөзү калат артында,
Жакшы атагы жашай берет кылымда.

Башыңа соолук тилесең,
Тилиңе мыктап кишен сал.

Адамдын эки нерсеси картайтпайт:
Бири – жакшы мүнөз,
Бири – жакшы сөз.

Тил менен нагисини тыя билгин,
Касиетти боюңа жыя билгин.

Айтылган асыл сөз
Ооздон чыкса бакыр болот.

Туура сөздөн чексиз пайда табарсың,
Жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың.

Тил такта башың аман болору чын,
Сөздөрүң накыл болсо өмүр узун.

Жакшы сөз жан-дилиңди ийгизет,
Жаман сөз амалсыздан күйгүзөт,

Адил сөз пайдасын көп тийгизет,
Кыңыр сөз башка балээ үйгүзөт.

Тил адамдын даңкын чыгарат,
Адам ал аркылуу бакыт табат.

Тил адамга жапа да чектирет,
Абайлабаса башын жарат.

Жакшы болгуң келсе,
Жаман сөз айтпа.

Тагдыр катаал болбойт десең өзүңө,
Тилиң тиштеп сак болгунуң сөзүңө.

Акыл сөз жана мыкты эмгек менен,
Эстелик калтырсаң, өчпөс терең.

Да бири – заар сөзүң, көңүл калат,
Жаныңдан адамдарды кууп салат.

Акындын сөзү чынчыл болсо гана,
Ар убак бере алмакчы пайда сага.

Ишенгин жалгыз гана өзүңө өзүң
Чыкпасын башкаларга ашык сөзүң.

Сөздүн барын кармап калуу эң кыйын.
Керектүүсүн эске тутуп, так урун.

Чыгаша, киреше да тилден делет,
Андыктан тилди мактап, тилди сөгөт.

Тил арыстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.

Жусуп Баласагын

Сөздү өлчөмү менен сүйлө.

Сөзүңдү далилдүү айт.

Түндө сүйлөсөң акырын жана жумшак сүйлө,
Күндүз сүйлөсөң жан жагыңа карап бак.

Калк алдында какшанбай сүйлө.

Калжың кошуп кайран сөздүн баркын кетирбе.

Айтылган сөз кайрылбайт.

Шылдың сөздөн сактан.

Киши алдында мактанба.

Тилиңди тишиңе кат.

Колуңду силкпей сүйлө.

Сүйлөшүп жаткан сөзгө кыпчылба.

Эсиргенге сөз айтпа.

Улукмандын кеби

Осуят сөздүн өзү – анык алмаз,
Курчугун адам көзү байкай албас.

Билдирет сөзгө чебер жазып шашпай,
Ошондо сөз жаркырайт баалуу таштай.

Акыл-эс башкарбаса адам тилин,
Кор кылар, болсо дагы сөзү ширин.

Жараткан бергенин бүт койбой алат,
Бир гана жылуу сөзүң аман калат.

Кылымга атың сактайт сөздөр даана,
Сөзү күчтүү, бийик көрүп, аны баала.

Фирдоуси

Сөз кадырын айткан билер
Жөө кадырын баскан билер

Бул дүйнөдө не карып? –
Айтылбаган сөз карып.

Асан Кайгы

Акылмансың, акмаксың, улуксуңбу, жөнсүңбү?
Билербиз биз, сүйлөсөң, угуп сөзүңдү.

Саади

Бардык тилде касиет бар ойлонсо,
Өз тилимде, бирок обон салармын.
Эртең тилим жок болору чын болсо,
Анда бүгүн жан кыюуга даярмын.

Эне тилге жаным курман баштатан,
Жарды тил деп айтса мейли, арданбайм.
Ассамблейде сүйлөнбөстүр эч качан,
Бирок мага улуу экенин тана албайм...

Расул Гамзатов

Убада сөзүн унуткан –
Эсерликтин белгиси.
Бейпай сөздү сүйбөгөн –
Жакшы адамдын белгиси

Адеби жок ырчынын
Артында жаман сөз калат.

Ачык нуска ырчыдан
Ааламга кетчү кеп калат.

Арстанбек

Тили жүйрүк акындар
Сөзү сайдын ташындай.

Сөз бербеген жөө чечен
Учуп жүргөн камгактай.
Пайдасы жок чечендик
Чөп чыкпаган кургактай.

Азаматтын жаманы
Иттен жаман качкандай.
Айткан сөзү адамга
Айбалталап чапкандай.

Молдо Кылыч

Момун адам чынды сүйлөйт
Бозокорлор чырды сүйлөйт.

Чалагыз Иманкулов

Белес, белден бороондоп,
Беш удургуп өткөн – Сөз.
Баласына атасы
Мурас кылып кеткен – Сөз.
Эли сактап жүрөккө
Биздин күнгө жеткен – Сөз.

Ашым Жакыпбек

Сөз маанисин билгендер
Сөздүн пири булбулдай.
Сөз маанисин билбесе
Согуш чалыш дүмбүлдөй.

Молдо Нияз

Жаман сөздү көтөрүп,
Жакшынын көөнү дос болот.
Жакшы сөздү буйрубай,
Жамандын пейли корс болот.

Молдо Нияз

Жаман сөздү айтпаңлар
Адамдын көңүлү гүл деген.

Молдо Нияз

Жакшынын сөзү корс болбойт,
Жамандын сөзү жоош болбойт.

Барпы

Ар жерге батпайт ушакчы,
Элден элди тандаган.
Сөз кадырын биле албайт,
Өзүнөн акыл чыкпаган.
Кеп маанисин биле албайт,
Башына акыл жукпаган.

Жеңижок

Кымбаттан кыналышып бүткөн тилим,
Кылымдан ыйык энем күткөн тилим.
Төрөлүп бул дүйнөгө көз ачканда,
Жаралып жаным менен бүткөн тилим.

Абдрасул Токтомушев

Тил деген үйүбүздүн ачкычы го,
Бирде жаап, бирде эшигин ачып салган.
Үйүңдү ачкыч менен ачып туруп,
Билесиң ким экенин ээлеп алган.

Саади

ЭНЕ ТИЛ

Апакемдин сүтү менен оозанган
Кагылайын эне тилим сайрасын.
Кудай, куран жок кезинде жаралган
Кандай ыйык түгөнбөгөн дайрасың.

Кулагыма угуласың тууган тил,
Каным менен жуурулушуп келесиң.
Мен каалаган шыбаганы, бактыны
Кылчагы жок каалаганча бересиң.

Сен жоголсоң, мен да жокмун дүйнөдө,
Мен сен үчүн болгум келет садага.
Сенин шынгыр агымыңды кайталап,
Айткым келет даңазалап балага.

Кандай элпек, кандай тыкан чеберсиң,
Обон салсаң балкыткан сөөгүмдү.
Мен түбөлүк уктап кетер чактарда
«Жакшымын» деп көтөрөсүң көөнүмдү.

Аалы Токомбаев

Бирге жүрөм эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм. Ыр ырдайм.
Башка тилди жандай жакшы көрсөм да,
Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

Алыкул Осмонов

Молдонун жазган каты өлбөйт,
Жакшынын сөзү, аты өлбөйт.

Сарт аке

Сөз деген ачкыч – сырдашам десең,
Сөз деген аткыч – чырдашам десең.

Сөз деген тапкыч – ырдашам десең,
Сөз деген баскыч – кырды ашам десең.

Түмөнбай Байзаков

СӨЗ ЖӨНҮНДӨ ОЙ

Сөз менен мамиле түзүлөт,
Сөз менен мамиле үзүлөт.

Сөз менен акыл-эс жетилет,
Сөз менен аруулук кетилет.

Сөз менен акыйкат жол табат,
Сөз менен арамдык кол салат.

Сөз менен ар-намыс ылганат,
Сөз менен ак кагаз булганат.

Сөз менен айтылат тамаша.
Сөз менен ырк бузуу жанаша.

Сөз менен достошот касташкан.
Сөз менен жеңилет басташкан.

Сөз менен ажаат ачылат.
Сөз менен ажал да чачылат.

Сөз – күчтүү. Сөз – жаан. Сөз – өмүр.
Сөз – душман. Сөз – азап. Сөз – өлүм.

Сөз менен:

Күчтүүнү мактап,

Күчсүздү таптап,

Жалганды жактап,

Жалааны актап.

Койсо да болот –

Калыстыкты тоноп.

Айтылган сөз – атылган ок

Аны кайра алуу жок.

Түмөнбай Байзаков

Эне тилим сырын ачты дүйнөнүн,
Эне тилим башка тилди үйрөттү.
Эне тилсиз тааныр белем жеримди?
Эне тилсиз тааныр белем ээлимди?

Түмөнбай Байзаков

ҮЧ БАКТЫМ

Эң биринчи бакытым – калкым менин,
Берем ага оюмдун алтын кенин.
Ал бар болсо, мен бармын, кор болбоймун,
Кымбатырак алтындан наркым менин.

А, экинчи бакытым – Тилим менин,
Таш жүрөктү тилим менен тилимдедим.
Кээ бир кезде бул дүйнөдөн түңүлсөм да,
Касиеттүү тилимден түңүлбөдүм.

Бакытым бар үчүнчү – Мекен деген,
Кудай деген ким десе, Мекен дегем.
Оту өчкөн жалганда жан барсыңбы?
Ойлонбостон кел дагы от ал менден.

Мукагалы Макатаев – казак акыны

Кирдебейт, өчпөйт сулуу сөз,
Кирбиндеп турат куру сөз,
Эскирбейт, өлбөй сулуу сөз
Эшиктен өтпөйт куру сөз.
Кашайтат жанды өзгөчө
Капшыттан чыккан буруу сөз.
Жаман айтпай жакшы жок,
Жаңылбайт ушул улуу сөз.
Жамандык башка түшкөндө,
Жанга дем болот жылуу сөз.

Какен Алмазбеков

Ушул тилде атам-апам сүйлөгөн,
Ушул тилде бабам бүркүт үндөгөн.

Түшүнсөң менин дилимди,
Болсоң да канча билимдүү.
Сатпастан эли-журтуңду,
Сатпагын эне тилиңди.

Байдылда Сарногоев

Тилден кээде уу тамат да, бал тамат,
Тил жарагын ким токтотот балталап.
Кээде бир ооз сөздүн күчү көп жылы
Уууга айланып, бүт денеңе таркалат.

Насирдин Байтемиров

ҮЙРӨНӨМ

Кыргыз тили – эне тилим,
Орус тилин билемин.
Эми болсо англисче,
Билсем деген тилегим.

Дик-дик кагат, дик-дик кагат,
Дикилдеген жүрөгүм.
Дүйнөдөгү тилдин баарын,
Үйрөнсөм деп жүрөмүн.

Карап, карап узатамын,
Кайкып уучкан куштарды.
Э бой – бала, бала – э бой,
Э гөл деймин кыздарды.

Дик-дик кагат, дик-дик кагат,
Дикилдеген жүрөгүм.
Дүйнөдөгү тилдин баарын,
Түшүнсөм деп жүрөмүн.

Көп тил билсең, көп дил билип,
Көп өлкөгө барасың,
Көп өлкөгө барганда,
Көп досторду табасың.

Дик-дик кагат, дик-дик кагат,
Дикилдеген жүрөгүм.

Дүйнөдөгү тилдин баарын,
Үйрөнөм деп жүрөмүн.

Акбар Рыскулов

ТИЛИН БИЛ

«Кош-кош!» деп козуну,
Короодон чыгарат.
«Өш-өш!» деп өгүздү,
Өзөндөн сугарат.
«Кыш-кыш!» дейт карганы,
Кырмандан кубалап.

«Чөк-чөк!» деп төөлөрдү
чуудадан кармашат.
«Чек-чек!» деп чебичти,
четинге байлашат.
«Кет-кет!» деп күчүктү
короодон айдашат.

Тулпарды «по-полойт»,
Туйгунду «пү-пүлөйт».
Мышыкты «мый-мый» деп,
Тоокту «тү-түлөйт»...
Сак-сактап тилин бил:
Сан жандык күтүрөйт.

Акбар Рыскулов

ЭНЕ ТИЛИН УНУТКАНДАР

Чырылдаган иштин да чатышы бар,
Чындыктын да Чыгышы, Батышы бар.
Чытырмандын кудайы пил эле эмес,
Чымындын да жашоого акысы бар.

Сайдын дагы баштаган башаты бар.
Саяпкердин сактаган такасы бар.
Өрөөндөгү кенедей өзөндүн да,
Өз тилинде чардаган бакасы бар.

Кыргызмын дейсиң мага
Кыйшактап бийлеп туруп,
Кыргызмын дейсиң мага
Тамекинин түтүнүн үйлөп туруп,
Кыргызмын дейсиң мага
Кыргызча араң сүйлөп туруп.
Кыргыз эмес кыргызды жыдыткандар.
Кылым кезген тарыхын унуткандар,
Кыргыз эмес кыйшайтып калпак кийип.
Каада-салтын калкынын унуткандар!

Тил жоголбойт,
жоголсо, жоголот дил,
уулуң дагы,
кызың да
жоголот, бил!
Тил жоголбойт,
жоголсо айланасы толуп чыгар
колу-бутсуз мунжуга тоголок бир!

Ысыгыңа,
суугуңа тоңбогондор,
ырысын жеп, ыр-күүңдү кордогондор,
кыргыз эмес кыргызды төрткө бөлүп
кылтылдашып түлкүдөй жойлогондор!

Мен азыр мисал кылып,
Мурат деген жигит жөнүндө айткым келет,
Мурат минтет:
«Энеке,
энекебай, өзүңдү түшүнсөм да,
сөзүңдү түшүнбөймүн,
тууган эл кечир, кечир.
Туз-наныңа түкүрбөймүн.
а бирок эмне кылам,
энемди түшүнсөм да.
эне тил дегенге мен түшүнбөймүн.
Түшүнбөймүн
ырыңды,
макалыңды,
Кошоюңду, Бакайыңды?

Башка калктын тарыхын билген менен,
билбеймин Манасыңды?
Тууган эл, келатамын

сындырып кабыргаңды,
сыздатып жүлүнүңдү,
жулдуруп канатыңды!
Сен кимсиң?
Чоңсуңбу,
кичүүсүңбү,
баласыңбы?
Мен Муратмын,
досторум Мурик дешет,
Мурик эмес,
Муратмын мен.
мен ошомун,
орустардын арасында «дуракмын» мен,
кыргыздардын арасында – «келесоомун!»

Ай, Мурат, Мурат, Мурат –
бир боорум, кагылайын.
тили бар болгон менен,
тил катып үндөй албай,
тили бар болгон менен,
канчалар сен сыяктуу дудук болду
тилмечсиз сүйлөй албай?

Калайык, кечир мени,
койгум жок мен күнөөнү,
тил үчүн жалгыз гана Мурат эмес
сен күнөөлүү,
сен күнөөлүү!
Бөрк ал десе башыңдан кан алышкан.
бөдөнөдөй бөжөңдөп жан багышкан,
эне тилин унутуп мансап үчүн
эх, канчалар маңкуртка айланышкан.

Жыргагандын баары эле турмуш эмес,
«жылт» эткендин баары эле жылдыз эмес.
Билебиз деп төштөрүн каккан менен
билбегендер өз тилин кыргыз эмес!

Калдайгандын баары эле канат эмес,
кабыландын баары эле Манас эмес.
Калкын чанган, калкынын тилин чанган
Хан болсо да кыргыздын баласы эмес!
Тил жоголбойт,
жоголсо, жоголот дил.
тукумуң да,

тууруң да
жоголот бил!
Тил жоголбойт,
жоголсо айланасың
колу-бутсуз мунжуга тоголок бир.

Шайлообек Дүйшеев

Эне тилим – эне сүтүм таалайым,
Ачык турган ак калпагым, маанайым.
Кылымдардан кылымдарга кыярбай
Сен өркүндөп өсүшүңдү каалаймын.

Сооронбай Жусуев

Кыргыз тилим сүттөй ыйык да,
Эне тилим аккан суудай тунук да,
Сүйлөсөң да миң түркүмдүү тилдерде,
Кыргыз тилиң, эне тилиң унутпа.

Эне тилим эл тагдырын башкарат,
Эне тилим эл тилегин аткарат.
Эне тилин унуткарган адамды.
Түбү жаман кесепетке алпарат.

Тил билбесең – жоокерсиң
Куралы жок.
Тил билбесең – жардысың
Турагы жок..
Тил билбесең – сен адамсың
Кордолгон.
Тил билбесең – сен адамсың
Камактагы тордолгон.

Тил деген жашоо ачкычы,
Тил деген ойдун сакчысы,
Жайнатып көркүн чыгарган,
Жашооңун ырыс, бактысы.

Эне тилде эчен акын ырдады,
Эргип көпкө ырларынын ыргагы.
Эне тилди энем мага үйрөткөн,
Эне тилде энем мени сүйлөткөн.

Эне тилсиз укмак белең «Манасты»
Эне тилсиз укмак белең санатты.
Эне деген улуу болот күндөн да,
Эне сүтү эне тилге сиңген да.

Кыргыз тили – кызыгым да, кымбатым,
билгендерге бийик, таза кылдатың.
Саа болушуп, сени коргоп талашып,
Санаа гартып арбып бараг чырдашым.

Сөздөрүндү сөөлөтсүздөр бурмалап,
колдон келсе, кор тутмак да, булгамак.
Аргымакта болор эле кандай сын
Куйрук – жалын отоп салса жулмалап!?

Кыргыз туруп кыргыз тилин билбесе,
билсем деген ниетине кирбесе,
дилиң, тилин чанып алган немени
түшүналбайм болот экен ким десе!?

Өз тилиңди өзүң сыйла, сүйлөгүн,
өз очогуң, отун өзүң үйлөгүн.
Чайкоочу бар, сенин жолуң бир башка
алар баскан жолдо сен да жүрбөгүн.

Чоңдор сүйлөйт чогуу бойдон орусча,
бизде күч жок кыргыз тилин корушка.
Байкуш тилдин эч күнөөсү жок эле
ушунчалык шылдың, мазак болушка.

Тил мыйзамы болду тим эле,
ага күйүп жатат дейсиң ким эле.
Ал бечара өз күчүнөн тайыган
о баягы мыйзам алган күнү эле.

Аткарбайбыз, сыйлабайбыз мыйзамды,
калп айтабыз, мүлжүп бүттүк ыйманды.
Көөмп салып кыргыз тилин көрүнөө
артында эми өкүрүүчү ый калды...

Үсөнбек Асаналиев

ЭНЕ ТИЛИМ

Кымбаттан кыналышып бүткөн тилим,
Кылымдап ыйык энем күткөн тилим,
Төрөлүп бул дүйнөгө көз ачканда,
Жаралып жаным менен бүткөн тилим.

Сүйүктүү, татынакай сулуу тилим,
Мээримдүү, жүрөгүмө жылуу тилим.
Ширелген жакут менен көркү чексиз,
Тамшанткан, такылдаткан балдан ширин.

Тилиңе кулдук кылам, энем-атам,
Кечиргин, мен тараптан болсо катам.
Сен сүйгөн, сен сүйлөгөн ушул тилди
Кубултуп, безеп ырдап келе жатам.

Бул тилдин кылдат, кымбат сырын ачам,
Канымды сыя кылып китеп жазам.
“Таң эрте тил өмүрү бүтөт” десе,
Күн менен уккан кечте кошо батам.

Абдрасул Токтомушев

КУДАЙДЫН ДА

Көрдүм далай урмат-сыйды, дөөлөттү,
билбейм кымбат сөздөн өткөн сөөлөттү.
Баары кетет, аман калат сөз гана,
жашай берет, сезбейт канча доор өттү.

Мурасталат ата-энеден балага,
Учук чексиз улануучу арыга.
Тил сыйкырдын чоң сыйкыры жарыктык,
Адам аттуу аталгандын баарына.

Аны менен айта аласың муңуңду,
Чыгарасың ичте кайгы, бугуңду,

Билбегенге айла канча, билгендер
Кештелентип кеп салышат жугумдуу.

Тилим келет кылымдардан, кыйладан,
Бул кол жеткис кыргыз мүлкү жыйнаган.
Ушул тилде дастан айтып даңаза,
Ушул тилде кошок ырын ырдаган.

Тилим – ыйык, кымбатымдын кымбаты,
Керек анын бир бүчүрү сынбашы.
Керек анын өрчүшүнө өзгө эмес,
Кудайдын да эч тоскоолдук кылбашы.

Үсөнбек Асаналиев

Өзгө тилге көнүп калган башчылар,
Ага аларды сүрүп барган шарт чыгар,
Биздин тилди сактабасак өзүбүз
Коргоп бербейт сырттан келип сакчылар.

Сүйлөнбөсө чоң орунда, жыйында,
Жамы журтта жашамагы кыйын да.
Кыргыз бүткөн кан-жанындай көрбөсө,
Башкаларга турбайт кокон тыйынга.

А бөтөн басым кылса, кыстаса,
Аргасыздан каласың да ыкташа.
Көптүн иши көп эмеспи ар дайым,
Не кыласың каалабаса, укпаса?!

Үйрөнбөсө канттик тили буруулар,
Мыйзамыбыз алдан гайыр, бузулар
Бирок билсин мектептеги жаштары,
Түшүндүрсүн тили каткан улуулар.

Элибизди сактап турган тили да,
Эң чоң өнөр өзгө тилди билүү да.
Урпактарга узаталы эсен-соо
Тилге керек узак өмүр сүрүү да.

Кыргыз болбойт кыргыз тили болмоюн,
Калк байыбайт казынасы толмоюн.

Жарды болсоң жарып кетер күн келер,
Бирок тилге түк караба тоң моюн!

Үсөнбек Асаналиев

Тил чоң мурас аталардан балага,
Өз тилиңе эч кайдыгер караба.
Өзгө тилди үйрөнө бер, а бирок
Тилиң, дилиң бизде болсун, садага.

Тилиң – тарых, тилиң – күзгү дилиңе,
Кимдигиңе тилиң күбө ириде.
Өз тилиңди кадыр тутуп, туу тутуп,
Өтүүң парз бу дүйнөдө, тирүүдө.

Тилиң – кызык, тилиң – баасыз дүнүйө,
Азап, жыргал аны менен күнүгө.
Ойдогунду бирөөлөргө түшүнтүп,
Эмне жетсин ойдогусун билүүгө.

Асыл тилим, аман болчу ар дайым,
Кызыгыңан, кымбатыңан танбайын.
Жанып турган өмүр жалп деп өчкүчө,
Жашоо наркын сага гана арнайын.

Жаша, тилим, өмүр тилейм өзүңө,
Өзүң кубат, өзүң дүрмөт сөзүмө.
Ким сүйбөсө эркин өсүп кетүүңү
Көр топурак миң тыгылсын көзүңө.

Ушул тилде баба Манас сүйлөгөн,
Баар издебейм башка тилде сүйлөөдөн.
Өз элимден, өз тилимден сүйкүмдүү
Касиетти көрө албаймын дүйнөдөн.

Үсөнбек Асаналиев

БИЗ ӨЗҮБҮЗ

О, тууган тил, тууган тил,
Капалыкты кууган тил.

Ичте букту чыгарып,
Муң-арманды жууган тил.

Ата-энеден балага
Мурасталып калган тил.
Түпкүлүгүн байыркы
Түрк атадан алган тил.

Кыргыз ата арманын
Ташка чегип кеткен тил.
Улам байып отуруп
Ушул күнгө жеткен тил.

Монголдордун тилинен
Мол сөздөрү сиңген тил.
Коңшу турган далай калк
Кошо сүйлөй билген тил.

Араб, иран сөздөрдүн
Өгөйлөбөй кошкон тил.
Керексизин келтирбей
Кедергилеп тоскон тил.

Орустардан оошуп,
Дүйнө сөзү келген тил.
Өзүнөн да өзгөгө
Өпчүп кылып берген тил.

Ушул тилде бабалар
Улуу сөздү кайырган.
Узак мезгил сапары
Укмуштардан айырган.

Жалаң тарых жазылбай
Дарек бербей калды да.
Өткөн өчү баратат
Өскөн сайын алдыга.

Шүгүрчүлүк тил жагын
Мыйзамдадык бекемдеп.
Өр тарапты караймын
Өрчүп кетер бекен деп.

Улан, урпак уласа,
Урмат көрөр тилибиз.

Эне тилден айрылсак
Эмнеге тирүүбүз?!

Эмне десен, ошо да,
Тил жок эне тилиндей.
Майда тилдер четинен
Өлүп барат билинбей.

Тилибизди ардактап,
Ыйык таза сактайлы.
Кысым кылып чоң тилдер
Кысып бара жатпайбы.

Ким күймөкчү тилиңе,
Биз өзүбүз күйбөсөк.
Аман турат тилибиз
Биз өзүбүз сүйлөсөк.

Үсөнбек Асаналиев

Сөздү байка, сөздөн оңой тутулмак,
Тутулдуңбу – тозок жумуш кутулмак.
Эрте, кечпи бир балээден чыгарат,
Көбүн сүйлөп, көөп кетүү, кутурмак.

Сүйлөгөндүн сөзүн жыра талашпа,
Түшөр сөз бар, түшпөс сөз бар талашка.
Туура сөздүн тууралыгын моюнда,
Эстүү сөзгө аттап түшкөн Манас да.

Тилиң – душман, айтаар жерде айт аны,
Айткан болсоң, алалбайсың кайта аны.

Калпы чыкса – кара басты карыны,
Сыйдан кетип, калптын болот карыбы.
Сандан калып, сакалына доо кетип,
Түккө турбайт чын сөзүнүн жарымы.

Маңыз алат кулагыңдын мазасын,
Булгап салат кептин тунук-тазасын.
Сөздөн бирди, сөз эместен миңди айтып,
Ай ит кылып, берет жандын жазасын.

Чечендердин белгиси жок сыртында,
Чебердегин ооз ачарда, абайла.

Кепке сынсаң, кейиши менен күн өтүп,
Кишилерге кошулбайсың далайга.

Өйдө-төмөн дөөрүй бербе келжиреп,
Дени соолор кантип уксун элжиреп.
Туруп кетээр турган ордун суутуп,
«А баягы, маңыз неме келди», – деп.

Көздүн курчу кетсе да,
Сөздүн курчу кетпесе ээ.
Чындык чыккан бийикке,
Жалган кошо жетпесе ээ.

Үсөнбек Асаналиев

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Үзүм, үзүм, үзүм жалын тил деген,
үзүр: отто, тилде болбойт кирдеген.
Кыргыз тилдин күмбөзү го, күмбөзү –
кыргыз туруп кыргыз тилин билбеген?!

Кесим, кесим, кесим жалын – тил деген,
кечир: отто, тилде жашайт пир деген.
Кызматтуулар, араңарда ким калды
кыргыз тилин патек кылып кийбеген?

Кыргыз тили – кызыл арча жалыны,
кыйлалардын ашат табы, жарыгы!
Канча кылым, канча доорду чапчыган
калкагар тоо – арчанын ал тамыры!

Кыргыз өлкө ыргаса да желегин
кысынтууда тилин кыргыз эненин.
Эшектин бир токуму окшойт анда бу
эгемендик, эгемендик дегениң?!

Көз жиберип көп нерсеге соо маалда,
көргөнүңө көңүл толоор жооп арна:
тилиңде бил, эне тилди корго деп –
тик сунулган тилге окшош бу тоолор да!..

Кожогелди Култегин

**Улут болсом – тилим
менен улутмун**

I

Эй жигиттер,
Эрендер,
Бектер жана берендер,
Эл баштаган кеменгер,
Мейлиң жакыр,
Мейлиң бакыр,
Мейлиң баатыр...
Мен кыргызмын дегендер!

Сооп үчүн келгеним жок бу жерге,
Соболум бар
Айта турган силерге –
Бир АТА ЖУРТ,
Бир АСАБА,
Бир АЖО бар бир элде.

Анан муну билип ал,
Кулагыңа сырга кылып илип ал: –
Ар адамдын
Ар башкача дини бар,
Ар башкача дили бар.
**Бир улуттун
Бирден гана тили бар.
Билгин,
Муну билип ал.**

Эй, жарандар!
Эскертерим силерге –
Чындап кызмат кылам десе ким элге,
**Сүйсүн тилин
Сүйгөн жарын сүйгөндөй,
Күйсүн тилге
Перзентине күйгөндөй.**

Жалгыз ырын ырдай берет кекилик,
Кекиликтер мени койсун кечирип,
**Эне тилин билбей туруп,
Эне тилге күйбөй туруп,
Эли журтун сүйөмүн деш чекилик.**

Ысыгына алар күйүп,
Суугуна тоңалбайт,
Эне тилин түшүнбөгөн,
Кур кыйкырып күпүлдөгөн,
Эч убакта Ата Журтгун
Анык уулу боло албайт!

Бул чындыкты тилин танган
Тилазарлар,
Динин танган
Диназарлар угушсун.
Мейли алардын куйкалары
Курмушудай курушсун.
Ал улуттугун аныктаар,
Тил деген бул –
Метрикасы улуттун!

II

Анан муну билип ал,
Адам гүгүл
Айбандын да тили бар.
Жана да бир кызык кеп,
Айтканыма далил болор бышык кеп –
«Ав-ав!» десе күчүк деп,
«Мый-оо» десе,
Түшүнөбүз мышык деп.
Койдо «Ма-а» бар,
Уйда «Мө-өө» бар атүгүл.

Тилибизди биз билбесек,
Кандай болот катыгүн!?

Суур делгаштай элек аңкушун,
А сен кыргыз байкушум...
Өз тилиңди жерисең,
Айтчы анда
Ким болосуң деги сен?!

Маңкурттарды көрүп туруп,
Маңкурттукка кыя албайм.
КЫРГЫЗ десе сыймыктанам,
КЫРГЫЗ десе уялбайм.

КЫРГЫЗ тилин билбегенди
КЫРГЫЗ десе ынанбайм.

Көңүлүмдө жай таптырбас бушайман бар,
Бул шумдукту
Укпаган бар,
Уккан бар: –
Өз тилине өзү каршы чыккан бар,
Өзөк өрттөп,
Өздөн чыккан душман бар.

Кыргыз туруп
Кыргыз боло албаган,
Кийиз жүрөк
Киргиздерге таң калам.
Эне тили гүлдөп жаткан,
Эне тилде сүйлөп жаткан,
Коңшулардан арданам.

Тилибизге кесир кылсак,
Тирүү туруп жетим кылсак,
Чоң өкүнүч бар мында.
Жууса кетпес күнөө болор
Соңку келчү урпактардын алдында.

III

Эл ичинде эселек бар,
Эсен бар,
Ыймансыз бар,
Жана ырыс кесер бар.
Жакшы билбей эне тилин
«ЖАРДЫ» – деп,
Жанын жеген безер бар,
Эң жугуштуу кесел бар.

Эй, кыргызым,
Ким деп айтам
Кыргыз тилин
Жарды деген балаңды?
Жарды эмес кыргыз тили,
Так өзүнүн жан дүйнөсү караңгы.
Дегеле ошол

Кыргызмын деп, кызмат үчүн
Кызмат кылчу адамбы?!
Жок, калайык,
Өздөн чыккан сасыткылар,
Саткын деймин аларды.

Толубайың сындаган тил,
Арстанбек ырдаган тил,
Манас бабаң сүйлөгөн тил,
Жыйырма эки кылым бою
Кыргызды алга сүйрөгөн тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?

Жээренчебиз сайраган тил,
Жеңижок ыр кайраган тил,
Карачачың канбаган тил,
Жаныбектей аксымдарды
Жарга такап жайлаган тил,
Тагай бийден тараган тил,
Кара мүртөз кан-бектерди
Кадамыктай кадаган тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК!?

**Өнбөс доону өндүргөн тил,
Өжөрдү эпке көндүргөн тил,
Жаш жүрөктү ийиткен тил,
Таш жүрөктү жибиткен тил
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!**

Кылым менен оожалаган тил,
Кыргыздардан соо калган тил,
Байрон, Бальзак, Шекспирди
Бал татытып оодарган тил
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!
Пушкин, Тютчев, Есенинди,
Толстойду, Карамзинди
Кыргыздарча сүйлөткөн тил,
Кызгалдактай гүлдөткөн тил
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!

**Кеп атасын барктаган тил,
Кесээр башты сактаган тил,
Эрди кундан куткарган тил,
Эгешкенди жумшарткан тил,**

**Кан төгүүнү токтоткон тил,
Касташкандар достошкон тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!**

Санап-санап кетем эргип,
Сан ойлорго жетем эргип,
Ушул тилди жарды тил деш –
Ары жагы келесоолук,
Бери жагы текеберлик!

IV

Тирүүчүлүк сезилбесе,
Турмуш өлдү деп билем,
Түндө жаркып көрүнбөсө,
Жылдыз өлдү деп билем,
**Кыргыз тили сүйлөнбөсө –
Кыргыз өлдү деп билем!**

Улутундун уулу болуп,
Улайм десең учугун,
Өзгөлөрдөн калып калбай,
Өссүн десең тукумун,
Эне тилге толук бойдон
Берүү керек укугун.

Басмырланып башка тилге,
Жыйындарда сүйлөнбөсө,
Аймагында жашаган эл
Аздап-аздап үйрөнбөсө,
Көчө тилдин деңгээлинен
Көтөрүлбөйт тилибиз,
Тил өспөсө,
Кайдан өсөт дилибиз.
Энөө Кыке,
Анан муну билиңиз: –
Токтом токуп салуу менен,
Буйрук кабыл алуу менен
Өспөйт тилиң, калың журт,
Кан-жанымдан
Кайнап чыккан зарымды ук:

Атың кыргыз,
Затың башка;

Өзүң кыргыз,
Сөзүң башка;
Дилиң кыргыз,
Тилиң башка
Бойдон калсын дебесең –
Жыйындарда,
Курултайда,
Чогулушта,
Жолугушта
АЖОң баштап,
Кожоң баштап
Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?!

Кылым сүргүн, кыргыз тили,
Кызгалдактай гүлдөсүн,
Жайып тамыр бутактарын
Жаш арчадай бүрдөсүн,
Ишкананы кенен ээлеп,
Иш кагазда сайрасын,
Көчөлөрдө эркин басып,
Көрнөктөрдө жайнасын.
Бакчалардан байыр алып,
Окуу жайда окулсун,
Тоолуктардын өз тилинде
Токтомдору токулсун.
Телеграф, телефондор
Сүйлөп турсун кыргызча,
Ата Журттун эне тили
Аралашсын турмушка.
Желбиреген желегиндей,
Жетсин колу жылдызга!

V

Бул чындыкты өз да,
Жат да угушсун,
ЭНЕ ТИЛИМ –
ЭНЕМ.
ЭЛИМ –
УЮТКУМ.

Тунук болсом, –
Тилим менен тунукмун,

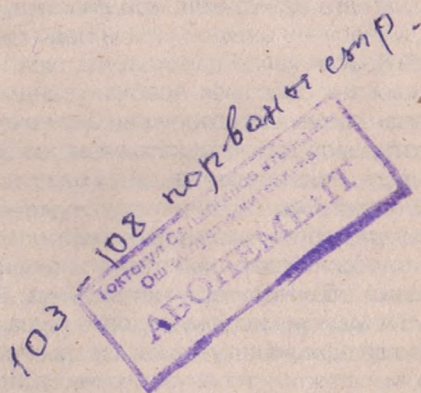
Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Адабий – тил барыдан мурда, тигил же бул афикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил. өзүнүн жазуу темасы бар элдерде гана жазма адабий тилдин өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхындагы ар кайсы жазуу формаларынан анча-мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазуу тилин гана Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана жетишти. Кыргыз адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Жумаш Мамытов

Кыргызда ата-бабабыз колдонуп келген сөздөрдүн көркөмдүктү жоготуу сыйкырдуу күчүнө жана анын мүмкүнчүлүгүнө үңүлүп карап, аларга айрыкча, алардын көмүскөдө жашыруун тереңдикте жаткан караганда анчалык адамга байкалбаган көп кырдуу сөз тарыхына айран таң каласың.

Абак Биялиев

...ан м... грамматикасы
...амс... эрежелери

Өзүң кыргыз,
 Сөзүң башка;
 Дилиң кыргыз,
 Тилиң башка
 Бойдон калсын дебесең –
 Жыйындарда,
 Курултайда,
 Чогулушта,
 Жолугушта
 АЖОң баштап,
 Кожоң баштап
 Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?

а түрк
 ар гана
 ,дү алар
 э, сарттар
 , баштаганы
 ,гардын жана

Кылым сүргүн, кыргыз тили,
 Кызгалдактай гүлдөсүн,
 Жайып тамыр бутактарын
 Жаш арчадай бүрдөсүн
 Ишкананы кыргыз тилинде сүйлөөнү өзүнчө
 арасында эне тил баарынан
 өтөн сөздөрдү айтып гана тим болушпастан,
 эне тилиндеги сөз тизмектерин, бүтүндөй түрккө чоочун кылып
 өзгөртүшкөн. үндүүлөрдүн үндөштүк ыргагы бузулуп, чоочун
 сөздөрдүн ыңгайына карата өзгөрүлгөн.

Ушул жасалмалуулук билимдүүлүктүн зарыл шартыбы деген таасирленүү да пайда болот. Анткени, молдолор өз шакирттерин сөздөрдү нагыз түрк тилинде, туура эл оозундагыдай айткандыгы үчүн жазалашат. Ошондуктан, чала сабаттуу адамдар окуганда молдону туурап окушат.

Билим элдик тилди сүрүп чыгарууга аракеттенгендей туюлат. Илимгюз эмес, окуганды жана жазганды эле билген катардагы адам түрк тилин гана пайдаланат. Бирок ал андан ары билимин бир аз эле өркүндөткүсү келсе өзүнүн негизги түпкүрүнөн, жан дилинен, катардагы карапайым адамдын рухий дүйнөсүнөн ажыроо менен перс тилин тереңдеп үйрөнүүгө тийиш. Мындай арабкө калгандар жазууда түрк тилин колдонушат, анткени перс тилин жарытып биле элек. Арабча куранды окуйт, сүрөөлөрдү үйрөнөт жана арабчадан сөзмө-сөз которулган бир нече китепти жаттайт. Бирок мындай окумуштуу араб грамматикасына жетсе жана кандайдыр деңгээлде араб тилин дурус өздөштүрсө, анда ал перс тилин таштап, бир гана арабчаны үйрөнүп калат. Бул – ар бир окумуштуунун максаты. Мындай окумуштуулар кат жазууда көбүнчө жалаң перс тилин колдонушат. Кат алчулар бул тилди билер билбесин алар ойлоп да коюшпайт. Ал эми ушундай катты алган бечаранын абалын элестетип көрүңүз. Өзүнүн эле жердеши жазганды которуп алуу үчүн молдону издөөгө туура келет. Бардык жерде, ал турмак Кокондо да официалдуу иш кагаздары перс тилинде жүргүзүлөт. Анткени, ар бир чиновниктин (төрөнүн) персче жаза турган молдосу бар. Официалдуу иш кагаздары кандайча жазыларын мен бир канча ирет байкадым. Чиновник

Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Адабий – тил барыдан мурда, тигил же бул афикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил. өзүнүн жазуу темасы бар элдерде гана жазма адабий тилдин өнүгүшү мүмкүн. Кыргыздын өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхындагы ар кайсы жазуу формаларынан анча-мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук эскеринде да Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана жетишти. Кыргыз адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Жумаш Мамытов

Кыргыздын сөз тапкы, ушунчалык менен француз аңгеме-дүкөн маанай мүнөздүү жашоочу өзбек дыйканын кыргызда ата-бабабыз колдонуп келген сөздөрдүн көркөмдүктү бийкирдуу күчүнө жана анын мүмкүнчүлүгүнө үңүлүп карап, алдайкаса, алардын көмүскөдө жашыруун тереңдикте караганда анчалык адамга байкалбаган көп кырдуу тараптарына айран таң каласың.

Абак Биялиев

Эми шаар калкынын билимдүү табан албай мукактангандыктан алар менен көңүлсүз. Мындан башкача болушу да мүмкүн эмес. Кыргыздын грамматикасы түшүнө албай турган нерселер менен алек. Кыргыздын эрежелери, болумуштарды, дастан жана ырларды өз эне тилинде угат. Ушундан улам ал далай сонун сөздөрдү үйрөнөт, эсине сактайт жана пайдаланат. өзбек болсо эң жөнөкөй аңгемени да өзүнө анча түшүнүксүз тилде угат жана ал илимге канчалык тереңдеп кирген сайын илимдин тили ага ошончолук түшүнүксүз боло берет. Окуган (уккан) нерсесинин төркүнүн, маңызын табуу адаты пайда болот да, түшүнүксүз сөздөрдү жөн эле кайталап, жаттоого көнүгөт. Албетте мындайча эске тутуу өнүккөнү менен ошол эле учурда акылдын башка касиеттери начарлайт. Окуучу он беш-жыйырма жылдын ичинде дайыма тилге байланыштуу кыйынчылыктар менен алпурушууга аргасыз болот. Аларды жеңүү – окумуштуунун башкы максаты. Бирок бул марага жеткен бактылуулар чанда чыгат.

В.В.Радлов

Кыргыздар эч буйдалбастан, токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык, так айта алышат. Сүйлөгөн сөздөрүнө, белгилүү деңгээлде, кооздук сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтымдардын курулушунда мезгил-мезгили менен ритмикалык өлчөмдөр байкалып турат. Сүйлөм артынан сүйлөм ыр саптары сыяктуу айтылгандай пикир калтырат. Мындай сөздөр ойлонулуп айтылып, угуучулрга күчтүү таасир тийгизет. Угуучулар берилип, ыракаттанып угушат. Сөзмөр, чечен адамдар сүйлөгөндө болуп көрбөгөндөй тынчтык өкүм сүрүп, угуучулардын көздөрү жайнап, демин ичине алып отуруп тыңшашат. Чечендин ар бир кооз айтымдары, ар бир акылман, курч жана тамаша сөздөрү ийкемдүү.

В.В.Радлов

Өзүң кыргыз,
 Сөзүң башка;
 Дилиң кыргыз,
 Тилиң башка
 Бойдон калсын дебесең -
 Жыйындарда,
 Курултайда,
 Чогулушта,
 Жолугушта
 АЖОң баштап,
 Кожоң баштап
 Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?!

а
 ли
 иетти,

кыл сөз,
 кооз сөз,
 сөз, сонун
 уу сөз, аруу
 дуз сөз, бата

Кылым сүргүн, кыргыз тили,
 Кызгалдактай гүлдөсүн,
 Жайып тамыр бутактарың
 Жаш арчадай терендиги жана акылмандыгы алтындай уюп
 Ишкээне тилибиздин эзелтен берки тарыхы, мурасы, адамга
 эне таасири. сөз касиетинин жабык сырлары жана маани-маңызы дагы
 эле илимий жактан жеткире изилдене элек... (алдын сызган – Ж.Ч.)

...сырын, баянын
 ылмандык, насыят-
 лын тамырлап, сөздү сөз

шамдай жарык чачкан кудурети,
 галтындай уюп

...Азыркы учурда кыргыз сөзүнүн кутун, ажарын, назик ийкемдүүлүгүн жана терең ойлуулугун билүү бизге керек.

Кеңеш Жусупов

Адабий чыгарманын көркөм формасын жан-дүйнө менен сезип, таасирленип кабылдоо ар бир чыгарманын сөздүн курулушу, сөздүк составы аркылуу келет. Ал эми көркөм чыгарманын сөздүк курулушу адамдар кадимки кадыресе жашоо турмушунда кеңири пайдалануучу речке барып негизделет. Сөздүн жөнөкөй маанисинде колдонгондо «речь» деген түшүнүк кимдир бирөөлөрдүн же чечендердин трибунага чыгып сүйлөгөн сөзүнө карата айтылат. Ал эми бул түшүнүктүн филология илиминдеги семантикасы алда канча кеңири жана терең. Адамдар өзүнүн жашоо-тиричилигинде бири-бири менен жасаган мамилелеринде жок гана жекече максаттарын, демилгелерин иш жүзүнө ашырып чектелбейт, алар өздөрүнүн ички аздектеген ар түрдүү оюн, идеясын, сезимин билдирет. Адамдын мына ушундай көп тармактуу, көп кырдуу ишмердиги эң биринчиден кадимки эле речке негизделет.

Филологдор речь жана эне тилди ажыратып карашат. Алардын көз карашы жана далилдөөсү боюнча тил дегенибиз кандайдыр бир улуттун адамдарынын аң-сезиминде жашаган сөз байлыгы жана анын грамматикалык принциптери. Ал эми, речь дегенибиз бул аракет-кыймылдагы, дайыма, тынымсыз иштен турган тил байлыгы, адамдар арасында жүргөн байланыштын үзгөлтүксүз карым-катыш процесс. Ар бир жеке адам өзүнүн бүткөн оюн, жетилген сезимин билдирүү үчүн улуттук сөз байлыгын ар ким өз алдынча, өзүнүн жекече

Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө эригишин эсептөө керек. Адабий – тил барыдан мурда, тигил же бул графикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил. өзүнүн жазуу ретемасы бар элдерде гана жазма адабий тилдин өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз кон өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхындагы ар кайсы жазуу арасыаларынан анча-мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук мазмунча Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана жетишти. калыптан кыргыз адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Речтин

Жумаш Мамытов

ал эң обсо

тиричилигиңыбызда ата-бабабыз колдонуп келген сөздөрдүн көркөмдүктү сүйлөшүү реч, сыйкырдуу күчүнө жана анын мүмкүнчүлүгүнө үңүлүп карап, түзүлгөн кырдаалга байкасаң, алардын көмүскөдө жашыруун тереңдикте эле ар түркүн архаиз караганда анчалык адамга байкалбаган көп кырдуу улуттук тилдин негиздарына айран таң каласың.

ар бир элдин өзүнчө адабий тили, маданиятынын бийик өркүндөгөн деңгээлинде жазма жана чечендик речтерде, айрыкча көркөм, грамматикасы гуманитардык речтерде калыптанат жана өркүндөйт.

Абак Биялиев

Ушул жагынан алганда кыргыз адабий тили жаңыдан калыптануу гана процессинде десек болот (алдын сызган – Ж.Ч.). Аны ар тараптан өркүндөгөн, өнүккөн адабий тил катарында мүнөздөөгө негиз жок. Башкасын айтпаганда деле, гуманитардык жана илимий реч өнүгө элек. Буга себеп философиялык, тарыхый, юридикалык, экономикалык китептер, макалалар эне тилинде дээрлик жазылбайт. Маселен, өз учурунда диссертациялык түрдө мыкты эле иштелген илимий эмгектер текши бардыгы орус тилинде аткарылып келди.

Мунун түшүнүктүү себептери бар. Баарынан мурда, эгерде илимий эмгектер орус тилинде жазылбаса, ал өз максатына жетише алмак эмес. Социалдык-маданий турмушта улуттук эне тили экинчи планда калып, орус тилинин гегемондугу өкүм сүрүп келгенин танууга болбойт.

Адабий тил жалаң гана көркөм чыгармалар менен калыптанбайт. Ал, адабий тил, ар түркүн речтер, философиялык жана илимий, юридикалык жана саясий-публицистикалык речтер текши, бир ырааттуулук менен өнүккөндө гана өзүнүн өркүндөгөн бийик деңгээлине жетише алат.

Ар түркүн речтердин арасында көркөм реч өзүнүн бөтөнчөлүктөрү менен айырмаланат, адабий тилдин калыптанышында жана өркүндөшүндө аткарган кызматы менен айрыкча мааниге ээ. Көркөм речтин жардамы менен жазуучулар ар түркүн персонаждардын жекече адамдык касиет-сапатын ачат. Ошондуктан улуттук тилдин сөз байлыгы өзүнүн ар түркүн оттенкалары, ар түркүн боектору менен кайталангыс образдык мааниге ээ болот. Дал ушул образдык маани-маңызы көркөм речтин башка речтерден, илимий, философиялык, гуманитардык речтерден, принципиалдуу айырмачылыгы болуп эсептелет.

Өзүң кыргыз,
Сөзүң башка;
Дилиң кыргыз,
Тилиң башка
Бойдон калсын дебесең –
Жыйындарда,
Курултайда,
Чогулушта,
Жолугушта
АЖОң баштап,
Кожоң баштап
Өз тилиңде сүйлөбөйсүң неге сен?

Кылым сүргүн, кыргыз тили,
Кызгалдактай гүлдөсүн,
Жайып тамыр бутактапын
Жаш арчадагы дары уккан адамга

Ишкан жанрдын, чечендик сөздөрдүн өркүндөшүнө негиз

Эне сөз ооздон-оозго өтүп, адам акылынын даанышмандык күчүн кылымдарга калтары берген. Ар бир чечендик сөздүн ээси айткан киши болгон менен, ал мурдагы элдик традициядан бөлүнүп чыккан эмес. Чечендер элдик акылмандар айткан сөздөрдүн маанисин тереңдетип, көрктөтүп, жаңы күч берип отурган. Ошондуктан, ар бир чечен айткан сөздөн мурдагы айтылган макал-лакаптын, санат-насыяттын мааниси угулгансып, ошол эле мезгилде жаңы уккандай таасир калтырган.

...Эл чечендердин сөздөрүнөн жакшы ыр уккандай эле эстетикалык рахаг алган. Чынында эле чечендик сөздөр адамдын моокумун кандырган, чукугандай образдуу айтылып, макалдатылып сүйлөнгөн жорго сөздөрдөн турат. Сөздөр болсо, ошол айтылып жаткан ойдун, идеянын – формасы, куралы. Чоң художник тартып жаткан объектисинин маңызын реалдуу берүү үчүн ар түрдүү ыраңдагы боёктордун айкалышын чеберлик менен колдонгон сыяктуу чечендер сөздүн ички маанисин ошол учурдагы маселеге карата үн кубултуу же басым берүү менен ого бетер тереңдетип ача алат. Бир эле сөздү эки түрдүү айтуу менен эки башка мааниге өзгөртүүгө болот. Чечендер мындай ыкманы жакшы түшүнүшөт. Ошондуктан шыбыш менен айтуудан кыйкырганга чейинки аралыкта ар түрдүү кубулушу – чечендин жөндөмүнө жараша колдонулат. Сөзсүз, чечендер каралып жаткан иштин мүнөзүнө, ошол учурдагы шартка тикеден-тике көз каранды болгон. Сөз маданияты дал ошол шарттын өзү менен айкалышкан, орундуу айтылган чечендин сөзүндө байкалат. Орундуу айтылган сөзгө адам багынат, ыраазы болот.

...Чечендердин акылмандуулугу, даанышмандуулугу күтүлбөгөн жерден ойго келбеген учурда берилген суроолорго терең маани менен орундуу жооп бергенинен да көрүшөт.

Сапарбек Закиров

Адабий тилдин биринчи жана негизги белгиси катары анын жазуу жүзүндө жерилишин эсептөө керек. Адабий – тил барыдан мурда, тигил же бул рафикалык системанын жардамы менен жазылган жазма тил. өзүнүн жазуу истемасы бар элдерде гана жазма адабий тилдин өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз тили өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхындагы ар кайсы жазуу истемаларынан анча-мынча пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Жумаш Мамытов

Тил байлыгыбызда ата-бабабыз колдонуп келген сөздөрдүн көркөмдүктү сымсыз кылган сыйкырдуу күчүнө жана анын мүмкүнчүлүгүнө үңүлүп карап, терең баамдап байкасаң, алардын көмүскөдө жашыруун тереңдикте катылып жаткан, бир караганда анчалык адамга байкалбаган көп кырдуу жана көп сырдуу жактарына айран таң каласың.

Абак Биялиев

... кыргыз тили ар тараптан изилденип, анын нормативдүү грамматикасы түзүлүп, сөздүк составы калыпка салынып, жазуу жана айтым эрежелери, коомдук турмушту тилди колдонуунун нормалары талапка ылайык деңгээлде иштелип чыккан мамлекеттик адабий тил болуп эсептелет.

Токтосун Ахматов

Азыркы учурда айрым окумуштуулар (булардын арасында тилчилер да, адабиятчылар да, так илимдин өкүлдөрү да, жазуучулар да ж.б. бар.) кыргыз адабий тили али калыптана элек, анын тийиштүү адабий нормалары да жок, тилибиздин стилдик жактары, ал гана эмес, грамматикалык айрым эрежелери да иштелип чыккан эмес деген сыяктуу негизсиз пикирлерди айтып да, жазып да жүрүшөт. Мен тилчи катарында мындай пикирге кошула албайм.

Токтосун Ахматов

Кыргыз адабий айтымынын (туура сүйлөөнүн, орфоэпиянын – Ж.Ч.) башаты, баарынан мурда, элдин оозеки кебинен, элдик фольклор менен баатырдык, турмуштук жана лирикалык эпосторду айтуучулар тарабынан аткарылышынан, акындар менен ырчылардын, жомокчу менен жамакчылардын сөздөрүнөн башталган.

Токтосун Ахматов

Адабий тил – бул кыргыз элинин улуттук тилинин эң жогорку формасы. Бул – күндөлүк басма сөздүн, китептин, радиоуктуруунун, телекөрсөтүүнүн, жалпы орто билим берүүчү мектептердин, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын окуучуларына билим, таалим-тарбия берип жаткандардын жана кыргыз тилинде сүйлөгөн маданияттуу кишилердин тили.

Токтосун Ахматов

Кыргыз тилинин тарыхы узак мезгилди камтыйт. Узак мезгилдин ичинде кыргыз элинин турмушунда, коомдук түзүлүшүндө далай өзгөрүүлөр болуп, алар тилибизге да өз таасирин тийгизип келди. Ар түрдүү (тектеш жана тектеш эмес) тилде сүйлөгөн элдер менен коңшулаш жашап, ар кандай алакада болушунун негизинде башка тилдерден көптөгөн сөздөрдү, түшүнүктөрдү жана атоолорду кабыл алды. Кабыл алынган сөздөр менен бирге тыбыштар, грамматикалык формалар да келип кирди.

Токтосун Ахматов

Кыргыз тилинин улуттук тил болуп калыптанышында түндүк жана түштүк кыргыз тилинин диалектилери негизги ролду ойноп, түндүк кыргыз говорлорунун айланасында калыптанган. Кыргыз элинин улуттук тилинин калыптанышын болжол менен XV–XVII кылымдарга таандык экендигин көрсөтүүгө болот.

Токтосун Ахматов

Кыргыз тили – бай, көрөңгөлүү жана кунарлуу. Тарыхтын байыркы бир түпкүрүнөн агып чыгып, биздин доорго чейинки 201-жылдан тартып (бул жылнаамага чийилип калганы, ага чейинки жазылбаган ың-жыңсыз өмүрү канча) нечен бөгөттөргө тушукканына, аны колдонгон журттун үзгүлтүксүз кыргын-чапкындардан чабылып-чачылыгы, куулуп-сүрүлгөнүнө карабай, келечекти көздөп Сөз кербени өзүнө жол таап жүрүп отуруп, бүгүнкү күндө көз карандысыз, эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилине айланды. Бул – миң тилдүү жылаажын болуп дирилдеп, миң дилдүү комуз болуп шаңкылдаган, кубулуп-кулпурган, ыргагы менен куюлушуп, өзүнөн өзү күүгө келип турган, уккандын кулак курчун кандырган, элестүүлүгү менен эсте калууга ийкемдүү мукам тил. Чөп башылап эле мисал келтирели, адамдын ажары – «күүгүм туман көздөнүп, майланган буудай жүздөнүп», майдан талаасын – «азууларын аркайтып, ат өлүгү тоо болду, муруттарын сербейтип, эр өлүгү зоо болду», таңдын атышын – «таң агарып атканда, тараза жылдыз батканда, адырдын жели зыркырап, алыстан кулун чуркурап, камыштын башы куудурап, кара кыяк, калың чөп ойку-кайкы шуудурап, торгой чымчык чырылдап, теректин башы дирилдеп, бешикте балдар тыбырап», бийкечтин көрүнүшүн – «көбүк кардай эти бар, кара жерге кар жааса, карды көр да этин көр. кар үстүнө кан тамса, канды көр да бетин көр, алгыр тынар» баштуудан, каттата кара чачтуудан, каламдай кара каштуудан, айткан сөзү наздуудан», – дейт. Мына ушундай кулакка көнүмдүү, туюндуруу мүмкүнчүлүгү мол, мазмунуна «Мөлмөлүмдөн» айкөл «Манаска» чейин батырган тилдин каймагын бузбай урунуучу, ийгерип алуучу келечек ээси – бала. Ал эми ошол келечек ээсине тилди ажарын бузбай, укунду келтирген кызыктуу ширеси, сырткы куюлушкан турпаты менен үйрөтүү – бул табигый зарылдык.

Кыргыз тилинин ыргактуулугун онунчу кылымда эле араб саякатчысы Абу Дулаф: «Андан кийин биз кыргыз деген уруга келип жеттик. ...Алардын ибадатканасына жана жаза гурган каламы бар. Ал эми ^{Таш}уйкаш (ыр сымал

куюлушуп) келет...» – деп жазып кетиптир. Ал эми тили Абу Дулафган тогуз кылым кийин, – 1861, 1869-жылдары кыргыз жергесине келген чыгышты изилдөөчү окумуштуу Василий Васильевич Радлов: «Кыргыз ар дайым мүдүрүлбөй, такалбай шар сүйлөйт. өздөрүнүн оюн так жана ачык айтып, ал өз сөзүнө белгилүү сулуулукту берет. Ошентип, айтылган сөз биринин артынан бири ыр жана куплет сыяктуу куюлушуп отурат да, ыр сыяктуу таасир берет» Байкап караган кишиге бул эки окумуштуу араларынан 900 жыл өтсө да, атайы убадалашып жазгандай экөө тең бирдей жыйынтыкка келет. «Кыргыз тили ыр сыяктуу куюлушуп турат». Бул сырткы кооздукпу? Жок. В.В.Радлов баса белгилеп жатпайбы: «Өздөрүнүн оюн так жана ачык айтып, ал өз сөзүнө белгилүү сулуулукту берет». Демек, кыргыз тили ойдун тактыгы, ачыктыгы жана сулуулугу менен айырмаланат. Мына ушундай туюндуруу мүмкүнчүлүгү мол, ийкемдүү, канаттуу, эрин жана тил күүсү боюнча тыбыштык ыргак жаратып турган ата-баба тилин келечек ээлерине өткөрүп берүү керек. Окуучу оюн өз тилинде эркин, жатык, так, таамай, чечен, таасирдүү, куюлуштура сүйлөй билсин (Алдын сызган – Ж.Ч.). Кыргыз тилинде канча кааласаң, ошончо сузуп алуучу кенч бар да. Ал өткөндүн эстелиги эмес, бардыгыбызга кызмат кылуучу кубаттуу, бакубат тил.

Бектур Исаков

Мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бар рухий жана турмуш гажрыйбасын, дүйнө таануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле бардык материалдык, адеп-актык, маданий-көркөм байлыктарга карата сынчыл-эстетикалык мамилесин жападан жалгыз оозеки сөз менен гана туюнтуп, аларды сөздө гана бекемдеп, сөздө гана сактап кала алган. Ошондуктан тил менен сөз эл үчүн баары-баары: китеп менен сызма калем менен кисть да, кагаз менен боёк да, архив менен китепкана да, бүт маданий көркөм кенчтерди түзүүдө бирден бир ийкемдүү каражат-курал да.

...бардык рухий байлык, көркөм кенчибиздин башатынын башаты тил менен сөздүн пайда болушунан башталса, элдик сынчыл-эстетикалык ойлордун эң алгачкы көрүнүп-көрүнбөгөн, сезилип-сезилбеген түйүлдүгү да ошол тил менен сөздүн жалпы нарк-маанисин аңдап-билүүгө жасаган биринчи аракет, кадамдан башталган.

... Калк өзүнүн эстетикалык түшүнүк-элестетүүлөрү менен баалоо чен-өлчөмдөрүнө ылайыктап сөздү көркөмдөштүрүүгө, айтайын дегенин кооздоп, таспиееттеп, логикалуу берүүгө дайыма умтулган. Сөзгө жасаган мындай мамиленин натыйжасы – сөз тууралуу көп сандаган афоризмдердин, учкул сөздөрдүн, макал-лакаптардын, табышмактардын, жаңылмачтардын, притча-жомоктордун жаралышы. Ошону менен катар булардын баары тең эле бир чек аркылуу өлчөнүп, бир даражада бааланган эмес. Алардын ар бирин жекече маанисине, ойсыйымына, тактык менен ийкемдүү эстетикалык таасирине карай нарктап отурган. Сөз өнөрүнүн бул майда формаларынын ичинде макал менен санаттарды биринчи орунга

коюп турушу эле калктын табыятынан көркөмдүктү кылдат жана туура сезин туя билүүгө болгон жөндөмүн ашкере көрсөтүп турбайбы.

Кадыркул Даутов

Чечен деп турмуштук тажрыйбасы мол, сүйлөгөн учурда өзгөчө психологиялык абалга келе түшкөн, ар кандай тоскоолдуктарга карабастан таасын сүйлөгөн, чукугандай курч сөз тапкан, аларды куюлуштура кынаптап билген, кебине доошу шай келген, сөздөрдү уккулуктуу жана мазмундуу, образдуу чыккан адамдарды айтышкан. Мындай кудурет-дараметке жетиш үчүн алар элдин бүткүл дээрлик руханий мурасы, макал-ылакаптары, табышмактары, жаңылмачтарынан тартып, жомокторго, эпосторуна, санжыраларына, тарыхына, географиясына жана саясий-экономикалык турмушуна чейин мыкты билүүгө тийиш болушкан.

... Кыргыздардын жазуу-сызуусу жок мезгилдериндеги турмушунда чечендик өнөр зор коомдук-саясий, социалдык кадыр-баркка ээ болгон. Ал өнөр фольклордун башка жанрларынан айырмаланып, уруучулдук жашоо шартындагы иш башкарууларда, доо чечмей процесстеринде, дипломатиялык мамилелерде чечүүчү мааниге ээ болуп, калыс, акылман, чечен адамдардын чыгышына шарт түзгөн. Ошондуктан эл ар дайым чечендерди жана чечен сөздөрдү оозеки сөз өнөрүнүн бийик сереси катары кастарлоо менен аларды кийинки муундарга эстетикалык мурас, байлык катары тартуу кылып келишкен.

Атыркүл Ибраимова

...кыргыздарда «өнөр алды – кызыл тил» болгон, себеби элдин башынан өткөргөн тарыхы, бүткүл рухий казынасы кагазга жазылбастан ооздон-оозго өтүп, элдин жадында жашап келген. Акыл-насаат айтканда, араздашкан тараптарга ортомчу болгондо ар адамдын «тилин таап», «тилге келтириш» үчүн да акылга дыйкан эле эмес, сөзгө устат болуш чоң роль ойногон. Көп учурда чечен деген сөз «акылман» дегенге жакын маанисинде колдонулган. Сөздүн өзүнчө салмагы болгон. Сөзгө «жыгылган», «сынган», кеп жебегенди кежир дешкен, сөзгө сөлтүк болбогонго аракет кылышкан. Көчмөн турмушта эки тарбиячы: камчы жана сөз болгон, бирок сөз ар дайым бийик турган.

Ишенбай Абдыразаков

...байыртадан элибиздин салтында сөздөн күчтүү, сөздөн ыйык эч курал болгон эмес. Сөзгө баа жетпеген. Ал өтө кымбат.

...Жаштарыбыз өз эне тилин мейиздей татып билишпесе, сөздөрдүн маанисин татымын, түсүн, каймана сырын ача, так көрүп, так сезе, так баамдай билишпесе, анда алар негизги куралынан ажырайт.

...Эң кооз, эң укмуш жана маанилүү асыл мурасты бабаларыбыз укум тукумга белек этти!. Ал – сууга жуулбас, отко күйбөс, алааматтардн

кыйрабас Улуу Сөз. Биз аны канчалык баалап, терең иликтеп туюнган сайын, ал бизге туңгуюктагы укмуш сырларын ача берер эң асыл мурасыбыз.

Түгөлбай Сыдыкбеков

...Тилдин байытар сөз булагы кеп. Эң башкы булак ар бир эне тилдин өз колунда. Кыргыз тилинде бир канча диалектилер бар. Ал диалектин кай бири ошол гана жердегилерге таандык болсо, көбү жеке эле кыргызга эмес, түрк тилдерде сүйлөшкөн элдердин көпчүлүгүнө таандык экен. Ошондуктан биз эне тилибизди байытууга далалат кылсак, көбүнчө диалектилерге же көөнөрүп бараткан сөздөргө кайрылышыбыз керек.

Түгөлбай Сыдыкбеков

Кыргыздын тилин китеп бузат деген эмне деп, туураланган жолдоштор дагы болор. Буга жооп – Бузганда да абдан жаман бузат. Тил – жандуу нерсе, өсөт, өлөт. Басма сөз чыгып, эл арасына жазуу-сызуу тараган сайын тилди сактабаса – анын өсүшүнө чоң кесири тиет. Тилди илгери эркинче өстүрбөй, ноктолоп салат.

Ошондуктан жазуу-сызуунун тилге кесири тийбей турган кылып, эркинче өстүрүү керек.

Жогорку сөздөрдөн кыргызга жазуу-сызуунун кереги жок деген маани чыкпайт. Абыдан керек. Социализм турмушуна бет алып отурган кыргыз эли сабатсыз болуп, илим-билимсиз олтуруу жарабайт. Түрк калктарынын ичинде бир далайынан көрө тили бузулбай келген кыргыз экендигине эч кимдин талашы жок.

Кусейин Карасаев

Сочинение жазуу – бул кыргыз тили менен адабиятын теориясын, тарыхын билдирүүчү гана сынак эмес, ал ошондой эле адамды ойлогон оюн, билген маалыматтарын кагазга логикалуу, ырааттуу, сабаттуу, мазмундуу түшүрө билүүгө, керек болсо, элестүү, көркөм жаза билүүгө үйрөтүүчү илим. Ал кылымдар бою нечендеген мамлекеттерде колдонулуп, мезгил сынынан өткөн сынактын бир түрү. Ошондуктан аны башка эч нерсе алмаштыра албайт. Окуучуну чыгармачылык менен өз алдынча темаларда сочинениелерди жазууга үйрөтүү гана анын жазуу иштерин туура өздөштүрүүсүнө негиз болуп бермекчи.

... Сочинениени изложение, диктант менен алмаштыруу, же биротоло киргизбей коюу кыргыз тилинин мамлекеттик статусун кемсинткендик же жокко чыгаргандык. Ошондуктан кыргыз тили, адабиятынан кирүү экзамендеринде сочинение жаздыруу сынагын киргизүү бардык окуу жайлары үчүн милдеттүү көрүнүш болууга тийиш.

Качкынбай Артыкбаев

Биздин улуттук тилибиз жана эпикалык дастандарыбыз – биздин тарыхыбыз.

Чыңгыз Айтматов

Кыргыз тили – «Манастын» тили, так тил экенин мен анык билем.

Рамис Рыскулов

Кыргыз ата-баласы сөзгө муюган, сөзгө жыгылып, сөзгө эриген, сөздөн «өлүп», сөздөн тирилген.

Сулайман Рысбаев

Ар кимдин өз тили, өз эли, өз жери өзүнө кымбат, өзүнө ыйык.

Кыргыз үчүн дүйнөдө кыргыз тилинен кымбат тил жок. Өз тилин урматтоо улутчулдук эмес. Өз тилин өгөйлөө – өз элине текебердик кылуу. Эне тил энеге тете.

Тил – элдин тирлиги, бирлиги. Элдин элдигин сактаган, өзгө элден айырмаланган да – тил. Кыргызды кыргыз кылган – кыргыз тили.

Үсөнбек Асаналиев

Кыргыз интеллигенциясынын уул-кыздары өз эне тилин билбей калса, чоочун болуп, өзүнчө бөлүнүп калып, өз элинин алыстоо коркунучу туулат.

Болот Юнусалиев

Кыргыз адабий тили биринчи күндөн баштап эле, ар кандай адабий тил сыяктуу жергиликтүү диалектилердин негизинде өөрчүй баштады. Улуу Октябрь революциясы кыргыз элин басма сөзү менен кошо адабий тилине да ээ кылды.

Болот Юнусалиев

Кыргыз тилинде сүйлөгөн ар бир адам кесибине карабастан, эне тилдө туура сүйлөөгө, туура жазууга милдеттүү. өзгөчө агартуу системасында иштегендер эне тилибизди мыкты билиши менен үлгү болушу керек. Тилди мыкты билүүнүн агартуучулук ролу өтө зор.

Абак Биялиев

... Эчен ала-салды тарыхтын тарамдарында кумга сиңген суудай, не бир каламга азуусун кайраган империялар сайда саны жок жоголду, кыргыз калды!

Ааламдын бир учунан бир учуна метеориттердей учуп турган эчен элдер эсеби жок, эби жок эңшерилип, тарыхтын оомал-төкмөл барактарында тыптыйпыл болуп жоголду, а кыргыз калды! Нечен элдин тили жоголуп, дили бурулду, а кыргыз калды! Канчалаган мезгил кыйырынан кыргызды эмне сактап, эмне калкалап, ушул мезгилге дейре алып келди? Ал – тил, кыргыз тили.

...Кайсы эл, кайсы улут, кайсы мамлекет болбосун анын эне тилинен артык саясат жок. Тили болмоюн эл да, улут да, мамлекет да жок. Бүгүнкү кыргыз тилинин абалы, акыбалы ар бир кыргыздын деп денесинде каны

ойногон кыргызды ойготушу керек. Себеби биздин эркиндигибиздин ачкычы – тилибизде. Эгерде тилибиз жоголсо, аны менен кошо дилибиз да, улутубуз да жоголот.

...Биз канчалык өз эне тилибизди сүйбөйлү жана күйбөйлү, ал тилдин ашынган патриоту болбойлу, тилдин табигый чөйрөсүн түзө албасак, тилибизди өнүктүрүп, өрчүтүп алып кетпесек, ага өгөй мамиле жасасак, анда биз эне сүтү менен бүткөн тилибизди эртең кай жардын бооруна апкелип такайбыз? Анда биз эртең эле тили – бечара, дили күчала болорубуз айдан ачык.

Султан Раев

Кыргыз – байыртадан сөз баккан эл. Кай иш болбосун сөз менен чечилген, сөз менен бүткөн. Сөз – адам баласынын курч куралы. Анткени адам баласынын жандалбастуу айкырыгы да, анын үмүтүнүн ички шыбышы да сөз аркылуу берилет. Сөз аркылуу жүрөккө жетет.

Жумагул Байдилдаев

Чечендик кындан кыл ыч сууругандай жарк этип, учурунда айтылган сөздө көрүнөт. Айтылган сөз далилдүү, орундуу болуп турса, уккан адам таң калган. Чечендердин сөзүнөн эле адам көңүл бурууга аргасыз болгон. Чечендик сөздөгү эң башкы нерсе айтылган ойдун тереңдигинде жана таамайлыгында. Жөнөкөй адам маани бербеген же андап билүүгө мүмкүнчүлүгү жетпеген нерселерге адамдардын көңүлүн бурдуруп, жаңы ойду ачып берүүсүндө.

Жумагул Байдилдеев

Кыргыз эли үчүн кыргыз тили улуу жана ыйык. Тилибизди барктайлы, аны турмушубуздун бардык тармактарында колдонушубуз зарыл.

Эне тилибизди сүйбөсөк, башканын кадырына жетпейбиз. Тил тарыхыбызды арттыруунун негизги куралы. Ошондуктан эне тилибизде сүйлөгөндө ар бир тыбышты, ар бир сөз өз ордунда туура колдонсок, ал кеп маданиятынын сапатын арттырууга жардам берери шексиз.

Токтосун Ахматов

2. Тил жана кеп жөнүндө

Бурмалабай, түз сүйлөгүлө. Түз сүйлөбөсөңөр кут качып, дөөлөт ооп, ынтымагыңар ыдырап, душманыңарга алдырып коёсуңар.

Барсбек каган

Туура сөздө кооздук болбойт. Кооз сөздөрдө чындык аз.

Жаман сүйлөгөндөн, жумшак жетелгөндөн оолак бол.

Конфуций

Ар бир сөздү, ыргакты ойлоп сүйлө.

Цицерон

Сөз айтылганга чейин сөзгө сен ээсиң,
сөз айтылгандан кийин сөз сага ээ.

Платон

Сөз кичинекей денелүү, анча байкалбаган нерсе болсо да, керемет иштерди кыла ала турган улуу өкүмдар. Ал алааматты жок кылып, кайгыны гарата да алат, кубандырып, кайгырта да алат. Сөздүн ынандыруу касиет-күчү жан дүйнөнү каалагандай калыптандырууга жөндөмдүү.

Горгий, байыркы Рим

Ким так ой жүгүртсө, ал так сүйлөйт.

Байыркы Рим

Сүйлө, анан мен сени тааныйыйн.

Сократ

Сөздүн маанисин аныктап алыңыздар, ошондо дүйнөнү анын чаташууларынын жарымынан куткарасыздар.

Р.Декарт

Турмушта да, кепте да эмне орундуу экенин аныктоодон татаал нерсе жок. Бардык коомдук абалга, бардык кызматтарга, ар кыл абройдогу ораторлорго, бардык жаш курактарына, ошондой эле бардык орунга, мезгилге жана угуучуга бир эле стилдеги кеп ылайык келбейт. Кептин ар бир бөлүгүндө эмне орундуу экенин байкап туруу керек, бул сөз болуп жаткан иштин мүнөзүнө да, сүйлөп жаткан жана угуп жаткан адамдарга да байланыштуу.

Цицерон

Тил – бул жеке адамдын, индивиддин, элдин, улуттун улуттук аң-сезими менен байланышкан ишмердиги. Элдин тили – анын духу, ал эми элдин духу – анын тили.

...Тил – адамдын акыл-эс ишмердигинин материалдаштырылган формасы.

В.Фон Гумбольдт

Тил – ойдун тикеден-тике чындыгы.

К.Маркс

Кандай десең да, эне тил дайыма эне тил бойдон калат. Чын жүрөктөн сүйлөгүң келсе, бир да француз сөзү башыңа келбейт, а мактангың келсе, анда башка иш.

Л.Н.Толстой

Өз ойлорума боорум ачийт, алардын ушунчалык азын гана сөз менен кармап кала алдым.

Н.А.Некрасов

Сөз байлыгы ойдун толук жетилгендигине көз каранды.

В.Гюго

Адамдардын акыл-эстин байланышынын жападан жалгыз каражаты – сөз, мындай байланышты түзүү үчүн сөздөрдү алардын ар бири угуучуларга керектүү жана так түшүнүктү туюнткандай кылып колдонуу керек.

Л.Н.Толстой

Кептин мыктысы өтө тыкан, ойлонулган жана сабырдуу болот. Сенин сүйлөп жаткандагы сөздөрүң унчукпай коюудан артык болуш керек.

Араб

Сөз ойду чагылдырат: ой түшүнүксүз болсо, сөз да түшүнүксүз. Айтуучу өзү үчүн түшүнүктүү. өзү айкын элестете алган ойду гана так, айкын баяндап бере алат.

В.Г.Белинский

Сөз – бардык фактылардын, бардык ойлордун кийими.

М.Горький

Мамлекеттүүлүк – маданий бирдиктүүлүктүн орнотулушу болот. Мамлекеттик маданияттын составына мамлекеттик тил сөзсүз кирет. Мамлекеттүүлүктүн негизинде бийликтин бирдиктүүлүгү турат, ал эми мамлекеттик тил бул бирдиктүүлүктүн куралы болуп табылат. Мамлекеттүүлүктүн башка бардык формалары сыяктуу эле мамлекеттик тил да мажбурлоо жана жалпыга милдеттүү күчкө ээ болот.

В.И.Ленин

Кимде-ким улуттардын жана тилдердин тең укуктуулугун тааныбаса жана жактабаса улуттук ар кандай эзүүгө же тең укуктуу эместикке каршы күрөшпөсө, ал марксист эмес, ал түгүл демократ да эмес. Бул шексиз.

В.И.Ленин

Эмнени айтарыңды билбей калганыңда, чындыкты айт. Бул душманыңды да, досуңду да таң калтырат.

Марк Твен

Биздин ата-бабаларыбыз өзүлөрүнүн сөзү аркылуу осуяттарын, мекенди сүйүүсүн, барыдан мурда, өзүлөрүнүн эне тилге болгон сүйүүлөрүн калтырышты.

В.А.Сухомлинский

Өспүрүм сөздүн түздөн-түз таасири аркылуу өз элинин уулу болот.

В.А.Сухомлинский

Тилди өздөштүрүү – бул доорлордун байланышы, бул көптөгөн муундардын рухий дөөлөттөрүнө ээ болуу.

М.Р.Львов

Тилдин түзүлүш проблемасы менен эле катар тилдин колдонулуш проблемасы да бар. Тил качан гана колдонулганда жашагандыктан, анын түзүлүшүнүн реалдуу чындыгы тил тигил же бул формада колдонууда болгондо гана байкалат.

Г.О.Винокур

Эне тилдин сулуулугу жана улуулугу, кудурет-күчү жана таасындуулугу өспүрүмгө таасир этүүчү, анын сезимин, жан дүйнөсүн, ой жүгүртүүсүн, түйшөлүүсүн өркүндөтүүчү маанилүү каражат болуп саналат.

В.А.Сухомлинский

Сөз – механикалык түрдө берүүчү эмес, ал окшош ой жана эмоцияларды козгогуч. Сөз – табияты боюнча социалдык жана ал тилде сүйлөгөндөрдүн бардыгынын бирдей энчиси.

Л.А.Новиков

Элдин баа жеткис байлыгы – анын тили! Адамзаттын акыл-эсинин, тажрыйбасынын эбегейсиз кенчи миндеген жылдар бою тилде топтолуп, сөздө түбөлүк сакталат.

М.Шолохов

Бир тилде сүйлөөчү эл жашаган территорияларды мамлекеттик жактан бириктирүү зарыл, ошону менен катар бул элдин ошол тилди адабиятта бекемдөөгө жолтоо болуучу тоскоолдуктардын баарысын жоюу зарыл.

В.И.Ленин

Биз орус тилин бузуп жатабыз. Четтен келген сөздөрдү орунсуз колдонобуз. Аларды натуура да колдонобуз. Кемчиликтер, же жетишпегендиктер, же кемтиктер деп айтууга мүмкүн болгон кезде «деффект» деп айтуунун кандай кажети бар.

В.И.Ленин

...Ар бир элдин эне тили, анын бардык жакшы касиеттери өз-өз ара эриш-арка бааланганда кана, элдердин достугу чыңалат.

Тил – улуттук маданият. Улуттук байлык. Улуттук мурас!

Ошону менен бирге ар бир элдин тили бүткүл адамзаттын маданий мурасына кошулат.

Азыркы жашап турган тилдер турсун, байыркы заманда «өлүп калган» тилдерди кембаасынтуу наадандыкка барып согот!

Коркок-билишттик, көз карандылык, кошоматчылык, чала сабаттуулук, наадандык кана эне тилди кемсинтүүгө, аны барктабаска жол ачат. (Алдын сызган – Ж.Ч.)

Түгөлбай Сыдыкбеков

...Ар бир тилдин эч күтүүгө багынбас өз мыйзамы – ыргагы, деми, күүсү, айтылышы бар. Бул жагдайда бизге айкын таалим, маселен орус тилинин өнүгүшүн көз алдыбызга келтиреличи. Башка тилдердей эле орус тили өзүндө жок сөздөрдү эч тартынбастан эле четтеп алып, сөз корун ушунчалык байыткан себеби: ал, бир чет сөздү жеринде айтылгандай албайт. Аны орус тилинин мыйзамына багынтат. Маселен, Андрио – Андрей, Иоан – Иван, революцион – революция, мюзик – музыка.

Түгөлбай Сыдыкбеков

...Тил – бүтүн маданияттын, жүрүш-туруштун эрежеси, бүтүн маданиятты жаратуучу. Анын эң башкы булагы – тил. Деги эле адам баласынын эң башкы маданиятынын булагы. Адам баласын жаныбарлардан бөлүп, ага адам атын берген – эң башкы касиет.

Түгөлбай Сыдыкбеков

...Тили жарды киши орундуу сөздү орунсуз пайдаланып коёт. Орунсуз сөз – өз ордуна коюлбаган кирпич сыяктуу калпыс, орой.

Түгөлбай Сыдыкбеков

✓ Тил улуттук маданияттын эң негизги бөлүгү жана аны өркүндөтүүчү башкы каражат болуп саналат. Маданиятта доорлордун бардык көрүнүшү камтылгандыктан, тарыхтын да таржымалы. Кайсы гана элдин тили болбосун ал ошол элдин акыл-сезиминен, туйгусунан жаралган кайталангыс нерсе. Андан айрылуу орду толгус жоготууларга алып келет.

Ошондуктан, бул улуттук жетишкендиктен, маданий өзгөчөлүктөн айрылуу менен башкаларга кошулууга каршыбыз.

Чыңгыз Айтматов

✓ Сөз – бул цивилизация менен прогресстин негизи, ошондуктан сөздү барктай билели, эмгекчил жана күрөшүүчү дүйнөнү өз колунан жаратуучу адамдын фантазиялык дүйнөсүнө шык берүүчү сөздү сактай билели.

Чыңгыз Айтматов

✓ Эгерде Сөзгө өтө аяр мамиле кылбаса, эгерде аны күнү-түнү эч кандай эсеби жок агып жаткан суу сыяктуу ыксыз ысырап кылса, Сөздү баалап-барктабаса жана анын ар бир баалуу күкүмүн аңдап-түшүнбөсө, ал өзүнүн жандуу касиет-күчүн жоготот.

Чыңгыз Айтматов

Ар бир элдин тили – ошол нечен кылымдык акылман жаралган кымбат мурасы.

Чыңгыз Айтматов

Элдин өмүрү – анын тилинде.

Чыңгыз Айтматов

✓Адабий тил деген – бул өзү калктын менчиги, асыл зат байлыгы.

Чыңгыз Айтматов

Тарбиялоо чеберчилиги, барыдан мурда, адам баласынын дилине кайрылуучу сүйлөө чеберчилигине таянат.

В.А.Сухомлинский

✓ Адамдзаттын эң зор бактылуу, түбөлүк табылгаларынын бири – тил. Бардык жетишкендиктер тилге жана жазууга байланыштуу. Адам баласынын тарыхында ар бир доордун мурастарын сактап, аларды муундан-муунга өткөрүп келаткан теңдеши жок күч тил болуп саналат.

Тил эң эле ыйык! Ал элпектикти, сулуулукту, тактыкты, уккулуктуулукту талап кылат. Ага кайдыгерлик кылып кароого болбойт.

Тил – адамзаттын эң сонун, эчтеме менен алмаштырбай турган байлыгы. Биз ушул байлыкты сактап, аны андан ары улантуубуз керек.

Аалы Токомбаев

... адамдын адамдык асыл касиетин бөпөлөп, көрктөп, анын ой сезимин ойготуп, аны улам өрдөтүп байытып, жаңы сапатты алдына тартуулаган эң таасирдүү куралы – анын өз тили. Өз тилине кам көрүп, аны байытып, улам өнүктүрүп турган адам жагымдуу ширин сөздү таруудай чубуртуп өз оюн, уккан-билгендерин угумдуу, жагымдуу айткан адам, мейли, деле сырт кейпи көзгө толумдуу болбосо да акылга акыл ширеп, дилди жибиткен кеп-сөздү аны төрдө олтурган акылман билги адам катары көтөрөт.

Түгөлбай Сыдыкбеков

Тил качан гана колдонулганда тил боло алат.

Г.О.Винокур

Сүйлөө жөндөмдүүлүгү – бул укмуштуу жана эң «адамдык» жөндөмдүүлүктөрдүн бири. Табияттын бул керемет тартуусун дайыма колдонуп көнүп калгандыктан, биз аны канчалык мыкты, татаал жана табышмактуу экендигин байкабай да калабыз. Адамда ой жаралат. Аны башкаларга бериш үчүн адам сөздөрдү айтат. Адамдын үнүнөн жаралган акустикалык толкундун (сөздүн) анын ой-сезимдерин толук сактаган бойдон башка адамдын кулагына жетиши, ошол замат угуучу анын жашыруун

маанисин жана мазмунун билиши, бардык ойлор жана сезимдер ага түшүнүктүү болуп калышы таң калыштуу эмеспи?!

В.П.Морозов

...Тили жарды жазуучу канчалык анын кыялы ташкындабасын, канчалык көңүлү эргибесин, турмуш менен канчалык камыр-жумур болуп аралашпасын, ойдогудай чыгарманы бере албайт.

Түгөлбай Сыдыкбеков

...Тил – улуттук психология, үрп-адат, улуттук маданият.

Бейшенбай Усубалиев

– Сөздүн негизги касиети анын күчүндө деп ойлойм. Себеби жакшылыктын баарысы жакшы сөздөн башталат да. Жаралганда наристенин үнү бир сөзгө ээ болбосо да анын алдындагы келечеги сөздүн күчүнө байланышып турат. Ар бир адамдын ички дүйнөсү, анын жашоо-турмушу сөздөн куралат эмеспи, ошондуктан мен үчүн сөздүн күчү биринчи орунда турат.

Акбар Рыскулов

Тил – өз ара пикир алышуу жана байланыш-катнаш жасоонун эң ийкемдүү жана эң зарыл универсал куралы катары адамзат коомуна гана мүнөздүү, көп кырдуу, купуя сырдуу кубулуш.

Сыртбай Мусаев

...кандай гана эл, кандай гана улут болбосун, анын рух дүйнөсү эне тилсиз өнүкпөйт. өспөйт. Кыскасы, эне тил – улуттун рух байлыгынын уюткусу. Демек, эне тилим жан таслим болгон күнү менин рух дүйнөм да өлөт, жашоосун токтотот.

Бексултан Жакиев

Тил – абстрактуу көрүнүш, тилдик бирдиктер, алардын мүмкүнчүлүктөрү реалдуу дүйнөдө жашабайт, алар жалпы элдин аң-сезиминде, ар бир адамдын аң-сезиминде жашайт.

Азиз Чолпонбаев

Тил – улуттун жан-дүйнөсү.

Дастан Сарыгулов

...адамдын жүрөгүндө эмне толуп турса, аны сөзү менен сыртка чыгарат. Адамдын ички сулуулугу анын сөзүнөн байкалат.

Элмирбек Иманалиев

Бул дүйнөдө маани-маңызы жок сөздөрдү көп сүйлөгөн адамдардын оо дүйнөдө да күнөөсү чоң.

Эки жүздүүлүктүн белгиси үчөө: калп сүйлөйт, убадасына турбайт жана аманатка кыянаттык кылат.

Мухаммед пайгамбардын осуяттарынан

Куштун – канаты, жазуучунун – тили. Эгерде мен тарыхый же өткөн заман жөнүндө жазгым келсе, сөзсүз «Манас» баштаган эпосторду окуп чыгам, ал, бир жагынан, дух берет, ошол замандын өзүнө жараша тилин үйрөтөт.

Анатай Өмүрканов

Тилсиз ой жүгүртүү кыйын. Кантсе да көрүү, ички туюм, элес алуу чечүүчү ролду ойнойт.

Өскөн Даникеев

Тилдин эстетикалык функциясын анын коммуникативдик функциясынан ажыратып кароого мүмкүн эмес, экөө өз ара тыгыз байланышта болот, тактап айтканда, эстетикалык функция-коммуникативдик функциянын өзгөчө бир татаалданышы, түрүн өзгөртүшү.

Бейшенбай Усубалиев

Кадыресе кеп менен көркөм кептин ортосундагы айырма анын тилинде го, керемети да, касиети да тилинде.

Илгери кепти жөн эле тизмектей бербей, Маселдетип, анын майын чыгарып, маңызын ачып сүйлөгөн адамдарды эл да, элдин башында турган бийлик кишилери да сыйлап, сөз келсе, адегенде аларга тизгин берип келген эмес беле. Кийин бизде чечендик өнөр жоголду.

Шайлообек Дүйшеев

Көркөм сөздүн жөн сөздөн айырмасы – анын аң-сезимге таамай таасир эткенинде. Жөн сөз – жел сөз, көркөм сөз – кыт куйгандай сезимге уюганында, адамга жугумдуулугунда. Анын жан дүйнөсүнө шык, ыракат бергенинде. Көркөм сөз Теңирдин сөзүндөй кудуреттүү болуп келген. Ал элдин тилине чырак жандырып, өз чындыгына ынандырып, бир максатка багыттай алат.

Сүйөркул Тургунбаев

Көркөм чыгарманын тили – улуттук тилдин бардык катмарын тулкусуна сиңирип, анын бардык ажайып касиеттерин өңүнө чыгарып тургандыгында. Көркөм тилсиз чыгарма жок, ансыз чыгарма таттуу ширеси жок даамсыз балчыктагы суу сымал. Демек, көркөм тил гана чыгарманы чыгарма кылып турат. Канаты жок бүркүт уча албайт. Көркөм тил – ошол бүркүттүн канаты.

Эгемберди Эрматов

... ар бир сөз – жандырмаксыз табышмак, канчалык казган сайын, ошончолук тереңдей берет.

Бейшенбай Усубалиев

✓ Тил – бул ата-бабаларыбыз балдарына белек кылып калтырган баалуу мурасыбыз. Аны барктап-баалап алыш – биздин балалык парзыбыз. Айрым чоркок сөздөрдү укканда ыйлагың келет. Атаганат, сөздүн ар бир тыбышы ырдап тургандай сүйлөсөк кана!

Ишенбек Султаналиев

...жер жүзүндөгү бардык тилдер чоңу да, кичинеси да, майдасы да өмүр сүрүүгө толук акылуу жана ар бир адам өз эне тили үчүн кам көрүүгө милдеттүү.

Аблабек Асанканов

... Адамзат ишмердүүлүгүнүн бардык тармактары: өндүрүш болсун, экономикалык мамилелер болсун, саясий алакалар болсун, маданий жана руханий карым-катыштар болсун, кадыресе турмуш-тиричиликтин өзү болсун, бардыгында тең кишилерди бири-бири менен байланыштырган, пикир алыштырган каражат тил болуп эсептелет. Адамдар тил аркылуу ой айтышып, идея алмашышат, бири-бири менен өз ара түшүнүшөт, иштөөгө, биргелешип аракеттенүүгө багыт алышат, жашоо аракетин, жашоо маңызын терең түшүнүп, алдыга умтулушат.

Ибраим Абдувалиев

Тил – адам баласынын пикир алышуу, катнаш-байланыш жасашынын негизги куралы. Тил – айтууга жеңил сыяктанганы менен, көп сандаган купуя сырларга толгон өзүнчө кереметтүү кубулуш. Ал адамдын айбандар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгып, өз алдынча коом түзүшүнө мүмкүнчүлүк берген эң зор өбөлгөлөрдүн бири.

Токтосун Ахматов

Адабий тилди билүү – жалпы маданияттуулукту көтөрүүгө көмөктөшүү, билимдүүлүктүн, интеллигенттүүлүктүн талапка ылайыктуу компоненттерин түзүү.

Токтосун Ахматов

Тилдин негизги – анын тыбыштык түзүлүшү, тагыраак айтканда, тыбыштардын өз ара бири-бири менен айкалышып, тигил же бул тилде туура сүйлөөдө сөздү, сөз тизмектерин жана сүйлөмдү калыптандыруу тыбыштан байкалат.

Токтосун Ахматов

Адабий тил менен көркөм чыгарманын тили деген түшүнүктү ажыратуу зарыл. Адабий тил бардык маданияттуу кишилер тарабынан түшүнүү менен өзүнүн кебинде пайдаланган улуттук тилдин формасы, сөздөрү болуп саналат. Ал эми «көркөм чыгарманын тили» деген түшүнүк «адабий тил»

деген түшүнүктөн кыйла кеңири. Көркөм чыгармада адабий тилдин нормасына дал келбеген сөздөр, сөз айкаштары кездешет.

Токтосун Ахматов

Тилсиз эл болушу мүмкүн эмес. Тилдин ээси болгон эл анын коомубузда функцияланышын ишке ашырып, ар тараптан колдоо көрсөтүп, сөздүк курамын, грамматикалык курулушун, тыбыштык түзүлүшүн өркүндөтүп, айтым жана жазуу, стилдик нормаларынын такталышын, кеп маданиятынын жогорку деңгээлде көтөрүлүшүн жөнгө салып турары түшүнүктүү.

Токтосун Ахматов

Кеп менен аң-сезим, кеп менен чындык дайыма өз ара айкалышта.

Токтосун Ахматов

✓ Тил жөнүндөгү илим, негизинен, эки бөлүктөн турат. Алардын биринчиси – тигил же бул тилге тиешелүү болгон сөздөрдү эске тутуу жана ал сөздөрдүн ар бири туюндурган маанини билүү. Экинчиси – ал сөздөрдү башкарган закондорду билүү.

Аль-Фараби

Сөз деген сөз. Сөз менен сай-сайлап бытыраган элдин башын бириктирсе болот, баштары коргошундай уюп бириккен элди, тескерисинче, сөз менен бытыратып, чилдей таратса, да болот.

Лев Толстой

Айтылган сөз – адамдын жан дүйнөсүнүн күзгүсү. Адамдын сүйлөгөнүнөн анын ким экендигин, билимин, илимин, тажрыйбасын, акыл деңгээлин жана адамдык нарк-насил сапаттарын байкоого болот. Эл болгондон кийин тилинде кут, акылында береке бар адамдар да болот. Алар элдин акыл-сезимин, жан дүйнөсүнүн туура багытка жетектеп, улуттун аңдан ары өнүгүшүнө өбөлгө болгон ынтымакка, кичипейилдикке, эмгекчилдикке, ак ниеттикке, кечиримдүүлүккө, түшүнүүчүлүккө, кенендикке, адамгерчиликке, нарктуулукка үгүттөйт. Ошентип элдин биримдикте, материалдык жана руханий бакубат турмушта жашашына өнөрпоз, илимдүү адамдардын чоң пайдасы тиет.

Турусбек Маразыков

Биздин оюбузча ар бир сүйлөшүү – саясат. Ар бир сүйлөшүүдө кайсы бир идеологияны нугу болот. «Саясат» деген – өтө кенен түшүнүктү кучагына камтыган термин. Адамдар жөндөн жөн эле сүйлөшпөйт. Балким, сыртынан ошондой, жөн эле сүйлөшүп жаткандай көрүнгөнү менен, сүйлөшүүнүн тээ түпкүрүндө кандайдыр бир кызыкчылыкты көздөгөн саясат катылып турат. Ошондуктан сүйлөшүүнүн саясатын түпкүрдө терең катылган, кыйытылып жашырып туюндурулган каалоо-ниет, кызыкчылык аныктайт. Адамды иш-аракетке, кыймылга келтирген да, анын сүйлөшүүсүн түптөгөн да – ошо

кызыкчылык. Демек, сүйлөшүүдөгү кызыкчылыкты аныктоо – сүйлөшүүнүн мазмунун таанып билүүгө, сөздүн төркүнүн түшүнүүгө барабар.

Турусбек Маразыков

... тилдин өнүгүүсү жана кеңири коммуникативдик функциясы анын коомдогу аткарылып жаткан түрдүү кызматтарына көз каранды. Эгерде тил бардык коомдук сфераларда байланышуунун универсалдык каражаты болуп кызмат өтөсө, расмий деңгээлдерде, чарбачылыкта б.а. күнүмдүк турмуш тиричиликтин бардык тармактарында колдонулса, анда ал тилдин коммуникативдик касиеттеринин баалуулугу эң жогору болот.

Жеңишбек Сыдыков

Тил маданияты жөнүндө кам көрүү жана анын деңгээлин көтөрүү, бул – адабий тилди эң жакшы билүү гана эмес, анын бардык каражаттарын атайылап, аң-сезимдүүлүк менен бардык чөйрөлөрдө функционалдуу кеңири колдонуу.

Б.Гавренак

Адабий тил – жалпы элдик тилдин сөз устаттары, сөз чебер-чечендери тарабынан иштелип чыккан, белгилүү бир калып-нормага ээ өркүндөтүлгөн формасы. Ошондуктан адабий тилдин баюу, толукталуу, өнүгүп-өркүндөө, өзгөрүү жолу, алды менен, жалпы элдик тилдик байлыгын, кең-кесири пайдалануу аркылуу шартталган жана тикеден-тике ага байланыштуу. Ал эми баарыбызга маалым, жалпы элдик тилдин байлыгы анын диалектилери менен говорлорунда, алардын каражаттарын ыктуу, зарылчылыгына жараша ылайыктуу колдоно билүүдө.

Сыртбай Мусаев

Тил адам баласынын өз ара баарлашуусун, пикир алышуусун тейлеп, адамзат коомунун акыл-эстүү, аң-сезимдүү коом катары өркүндөөсүн камсыз кылуучу эң негизги универсалдуу курал болуп саналат. Тил – коомдук-социалдык кубулуш катары узак мезгилдин туундусу, жаралгандан тартып, бүгүнкү күнгө чейинки кыймылды, өсүп-өнүгүү, өзгөрүүнү чагылдырып, коом мүчөлөрүнүн ортосундагы алака, карым-катышты тейлеп, мурунку муундун мурасы катары улам кийинкилерге өтүп отуруучу кубулуш. Ал мурунку муундун маданиятын, үрп-адат, каада-салтын, дүйнөгө көз караш, түшүнүк-туюмун, таанып-билүүсүн чагылдырып, аларды улам кийинкилерге жеткирет, муун менен муунду, доор менен доорду байланыштырат, ар бир мезгилде өткөнгө терең үңүлгөн сайын, тилдин мурунку доорлордун мурасы экендиги таамай-таасын көрүнөт.

Сыртбай Мусаев

Тил деген кубулуш – бир жибин тартсаң, экинчи, дагы башка көрүнүштөрү кыймылга келип туруучу, ич ара байланыштуу, бир көрүнүшү экинчисин негиздей алуучу татаал организм.

Бүбүйна Орузбаева

... жер жүзүндөгү бардык тилдер: чоңу да, кичинеси да, ириси да, майдасы да өмүр сүрүүгө толук акылуу жана ар бир адам өз эне тили үчүн кам көрүүгө милдеттүү.

Макелек Өмүрбай

Кандай гана тил болбосун, ал баарынан мурда, адамдар арасындагы байланыш каражаты иретинде коммуникативдик кызмат өтөйт. Сөз аркылуу адамдар кандайдыр бир нерселер, кубулуштар туурасында маалымат берет. Кандайдыр бир окуялар жөнүндө ой бөлүшөт, өздөрүнүн ар түрдүү абалындагы, кайгылуубу-шаттуубу, ич сезимдерин билгизет ж.б. Демек, турмуштун ар кандай жагдайларында, ар башка кырдаалдарында сөздүн аткарган милдети, кызматы да ар башка мүнөздө болот.

Кеңешбек Асаналиев, Раиса Кыдырбаева

Сөз адамдын ички био-энергетикалык кудурети менен аракетке келип, жаман айтылган сөздүн уусу менен таасири адамдын жанын, аурасын, энергиясын талкалоочу күчкө ээ болуп, таасир калтырат.

Сөз менен талкаланган адамдын жандүйнөсү адамдын бүткүл дене-мүчөсүн алсыздандырып, мүнөз акыбалын бузуп, көңүлүн чөгөрүп, жашоого болгон үмүтүн ажыратат.

Сөз Адамзатына курал катары берилгендиктен адамдардын каршылашканга чейинки аурасы сөз менен башталып, бир сөздүн күчү менен көптөгөн маселелер чечилүүчү күчкө айланган.

Адамдын жанын сергиткен сөздүн жакшы таасири өз милдети менен жакшылык тартуулап, ар кандай кырдаалдардын жөнгө келиши сөздүн керемет-касиети менен ишке ашырылат.

Жашыл китеп – 4, Манас илиминен

Элдин тилин кадырлабаган адам, элдин езун да кадырлабайт.

Болот Юнусалиев

... элдин тарыхын билбей туруп, тилдин тарыхын табуу мүмкүн эмес болсо, тилдин тарыхын билбей туруп элдин тарыхын изилдөө мүмкүн эмес.

Болот Юнусалиев

Тилдин тарыхы элдин тарыхы менен, элдин тарыхы тилдин тарыхы менен тыгыз байланышкан. Анткени тил ар дайым өз коллективи менен бирге жашайт. Коллективдик өсүшү менен өнүгөт, бөлүнүшү менен майдаланат. Салыштырып айтканда, көп майда суулар кошулуп дарыя болгон сыңары, тектеш диалектилердин биригиши – тилдин өнүгүшү, тетирисинче, тилдин диалектиге майдаланышы – анын талкаланышы, улуу дарыянын каналдарга таралышына окшойт.

Карбоз Дыйканов

Тил – коомдук кубулуш. Ошондуктан ар бир элдин пикир алышуусунда байланыш курал катарында кызматын эске алсак, элдин өзү менен тили да кошо жаралып, калыптанганы – тана алгыс чындык.

Абак Биялиев

Адабий тил – кылымдар бою өнүгүп келген элдин тилинин негизинде пайда болуп калыптанат, б.а. элдик тилдин фонетикалык, грамматикалык түзүлүшүнүн жана лексикалык байлыгынын толукталып байыган жана өркүндөтүлгөн уландысынын эң жогорку формасы.

Абак Биялиев

Адабий тил – белгилүү бир (же бир канча) элдин жазмасында колдонулган жалпы элдин тили. Ал расмий иш кагаздары – документтердин, мектепте окутуунун, турмуштун ар кыл чөйрөсүн камтыган байланыштын тили, илимдин, публицистиканын, көркөм адабияттын тили, маданияттын бардык тармактарында байланыштын куралы катарында жазма жана оозеки формасында колдонулушун түшүнөбүз.

В.В.Виноградов

... Адабий тилди жараткан чөйрөсү – адабият, иштелип чыгышына өбөлгө түзгөн каражаты жазма. Ал экөөнүн жардамы менен элдин тили ылгап алынуу аркылуу адабий тилдин иштелип чыгышы менен нормага түшүшүнүн эң алгачкы этабы башталып, ал акырындык менен өнүгүшүндө бара-бара бекемделип, биротоло калыптанган абалында эл арасына тарап, сиңе баштаган нормасы.

Абак Биялиев

Мектепте тил жана адабият мугалиминин жана адистин негизги милдети – адабий тилди негизги курал тутуп, адабий тилде сабак өтүү. Тил жана адабият мугалиминин речи үлгү боло тургандай так, кыска, өтө таасирлүү болушу менен айырмаланууга тийиш. Ошондо гана сабак максатына жетип, окуучуларды өзүнө тартат. үлгү боло алат.

Абак Биялиев

Баба мурастын баарынан улуу мурасы – тил.

Үсөнбек Асаналиев

Тилде колдонулган эрежелердин бардыгы адабиятта кабыл алынган жана мыйзамдаштырылган түрүндө коом жана анын бардык мүчөлөрү үчүн милдеттүү түрдө сөзсүз аткарылышы керек. Башкача айтканда, сөздүн колдонулушу (айтылышы, жазылышы) жана басым эрежелери, сөздөрдүн өзгөрүшү жана алардын сүйлөмгө биригиши, интонация эрежелери адабий тилде норма катары кабыл алынат, тагыраак айтканда, адабиятта мыйзамдаштырылган эрежелер коом тарабынан кабыл алынгандыктан жана ага жол берилгендиктен аны милдеттүү түрдө, сөзсүз аткарылышы жана

туруктуу сакталышы адабиятта да, коомдо да, мамлекетте да көзөмөлгө алынышы керек.

Б.Н.Головин

Тилдик норма – адабий тилдин пайда болушун жана анын калыптанып өнүгүшүн өз ичине камтыган тарыхый кубулуш.

Абак Биялиев

Азыркы шартта адабий тилди колдонбой диалектисинде сүйлөө – артта калгандыктын белгиси. Ошондуктан коомчулугубуз, адабий тил мектепте окутулат деп тим болбостон, иш үстүндө да, коомдук жайларда да, үй-бөлүдө да ар дайым ар кандай адамдан адабий тилде сүйлөшүүнү талап кылыш керек. Бул жагынан өзүнүн артта калгандыгын жоюуга далалат кылбаган адамдар басма сөздө, сахнада, радио-телеберүүлөрдө, көпчүлүк жайларда дайыма сынга алынып турушу зарыл.

Болот Юнусалиев

Тил, албетте, улуттун, элдин (этностун) эң бир орчундуу белгиси. ал анын тарыхый, рухий-маданият, кулк-мүнөз, салт-санаасынын казынасы жана сакчысы. Улуттук бөтөнчөлүктүн эң негизги көрсөткүчү.

Бүбүйна Орузбаева

Стилистика түпкү негизинде сүйлөшүүнүн табиятын, жол-жоболорун, ык-амалдарын жана жана буга чейинки ата-бабаларыбыз тарабынан иштелип чыккан мыкты сүйлөөнүн салттарын, принциптерин изилдейт.

Стилистиканы окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаты – сөздүн маанилерин, анын өзгөрмөлүү табиятын, күчүн жана кадыр-баркын сезе билүүгө, сөздү угууга, сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына жараша сөздү кылдат колдоно билүүгө, ошондой эле тилдик фактыга туура баа берип, сүйлөшүүдө дайыма туура чечим чыгара билүүгө үйрөтүү.

Турусбек Маразыков

Тил деген эненин сүтү жана бешиктин ыры менен келбесе, аны күн сайын колдонуп турбасаң, унутуп калыш оңоңой.

Ишенбай Абдразаков

... «канчалык тил билсең, ошончолук байсың» деген накыл сөз чын экен, тил билгендин пайдадан башка эч залалын көрбөдүм. Балдарымдын баары төрт-беш тил билет. Бүгүнкү заманда кыргыздын уул-кыздары аз дегенде үч-төрт тил билгенге аракет кылышы керек. Антпесе, замандын талабына артта калышы ыктымал.

Ишенбай Абдразаков

Адам акылмандыгынан жаралган, адамды адам касиетине ээ кылган кереметтин керемети – тил. Окумуштуулар дүйнөдө үч миңдей тил бар деп

жүрүшөт. Үч миңдей тилди үч миңдей түр түстөгү гүл десек, анда не деген ажайып, не деген көз жоосун алган кооздукту, боёкторду көрөбүз.

Үсөнбек Асаналиев

Сөздүн касиетинен анын кудуретинен ашкан улуу күч жок, сөз деген – тирүү, анын жаны бар, сыйкыр дубасы бар улуу күч. Ошон үчүн не бир каардуу каргыш, алкыш ыйык дубага чейин сөз менен айтылат. Ал тургай теңир тарабынан жиберилген ыйык китептер: Тора, Забур, Инжил, Куранда да «эң оболу сөз болгон» деген касиеттүү сөз менен башталып, күнүмдүк сүйлөгөн жандуу сөз менен жазылган. Жакшы сөз – коом акылынын кенчи. Адам пендеси жаралгандан берки анын турмуш тиричилиги жакшы сөздүн жарыгынан өнүм алып уланып келет. Алардын нурлары – алыстап жанган жылдыздардай заман-доорлордун нечен катмар мунарыгынан өтүп, биздин күнгө жеткен адам акылынын берметтери, даанышмандык кербени. Айткан адамдардын өздөрү дүйнөдөн өттү, сөздөрү доорлордон доорлорго жетти. Буга дүйнөдө теңдеши жок сөз казынасы «Манас» дастаны күбө. Ал – Улуу сөздүн уюлу, даанышман кептин уюгу. Сөздүн сөзү да, акыл нарк көзү да ушунда. Элдин жаңыча, өчпөс руху ошол сөздөрдө болгон.

Жумагул Байдилдаев

... сөздү түшүнгөн адам сөз менен ойнобойт. Сөздү кастарлап багат, сөздүн ыйыктыгын жогору баалап, аны кор тутпай сөзгө жыгылат. Сөзгө маани берет.

Жумагул Байдилдаев

Тилин жоготкон эл – шордуу эл. Оозундагы сөзүңдүн өлүшү – өзүңдүн өлүшүң менен барабар.

Үсөнбек Асаналиев

Тил – ар түрдүү бирдиктерди бириктирген татаал кубулуш. Ал тыбыштык жана маанилик жактан бир бүтүндүктү түзүп, сөз морфемадан, сөз айкашы жана сүйлөмдөрдөн турган система болуп саналат. Мындай көп кырдуу элементтердин жыйындысынан тургандыктан, аны айрым учурда «системанын системасы» деп да аташат.

Сүйүмкан Өмүралиева

...сөз дегенибиз – фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык, семантикалык бүтүндүк, турмушту чагылдырууда ар кыл туюмдук белгилерди атап, мүнөздөп берүүчү тилдик каражат.

Сүйүмкан Өмүралиева

Тил кандайдыр бир тап тарабынан эмес, бүткүл коом, коомдун бардык таптары тарабынан жүздөгөн муундардын аракети менен түзүлгөн. Тил кандайдыр бир таптык муктаждыктарын канагаттандыруу үчүн эмес,

бүткүл коомдун, коомдун бардык таптарынын муктаждыктарын канагаттандыруу үчүн түзүлгөн.

И.В.Сталин

Тил дегенибиз каражат, курал. Тил аркылуу адамдар бири-бири менен байланышып, пикир алышып, өз ара түшүнүшүп турат. Акыл-ой менен тикеден-тике байланышкандыктан, тил сөздөр аркылуу жана сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн тутуму аркылуу адамдын акыл-ой ишеним натыйжаларын, ишмердүүлүктөрүнүн ийгиликтерин белгилейт жана бекемдейт, ошентип адам коомунда пикир алышып турууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

И.В.Сталин

Тилдин эски сапаттан жаңы сапатка өтүшү жарылуулар аркылуу эмес, жашап турган тилдин жок болушу жана жаңы тилдин түзүлүшү аркылуу эмес, тилдин жаңы сапаттагы элементтердин бара-бара жыйнала бериши, эски сапаттын элементтеринин бара-бара жок болушу аркылуу болуп турат.

И.В.Сталин

Адамдын мээсинде кандай гана ойлор болбосун, алар тилдик материалдын базасында, тилдик терминдердин жана фразалардын базасында гана пайда боло алат жана жашай алат. Тилдик материал менен байланышпаган жылаңачталган ойлор болбойт.

И.В.Сталин

Адмзат көптөгөн коомдук көрүнүштөрдүн алкагында жашайт. Андай коомдук көрүнүштөрдүн байыркысы да, түбөлүктүүсү да тил болуп саналат. Тил байланыш-катнаштын куралы экендиги талашсыз. Ал өзүнүн кайталангыс табияты менен адамдарды айбанаттар тобунан ажыратып турат, адамдарды улуттук, социалдык, кесиптик жана башка топторго бириктирет. Ошондуктан тил – феномендүү коомдук көрүнүш. Анткени конкреттүү тилдин жаралышы адамдар тобун жараткан жана ал адамдар тобу улутка чейинки жалпылыкка ээ болгон.

Тил өзүнүн структурасына ээ. Бул тилдин өзөгү болуп саналат. Ар бир тилдин жашоосу ошол структурасынын бирдиктеринин эл тарабынан активдүү колдонулушу, сандык жана сапаттык жактан өнүктүрүлүшүнө байланыштуу.

Тилдин бирдиктер байланыш-катнашта чийки «сырьё» катары каралат. Алар кепте колдонулса гана, пикир алмашуунун куралына айланат. Ошондуктан улуттук тилди ошол тилдин коомдо колдонулушу сактап калат.

Тилдин коомдо колдонулушу аны кепке айландырат да, тилдин бул кызматы анын кептик стилдерин жаратат.

Кепти мектепте, жогорку жана атайын орто окуу жайларында, ал турсун мектепке чейинки мекемелерде окутуу, кеп менен тилди байланышта кароо жана үйрөнүү ар кандай тилдин түбөлүктүүлүгүнүн башаты катары саналышы

керек. Ал эми кыргыз кебинин бүгүнкү күндөгү окутулуу жана изилденүү абалы бизди маселеге башка өңүттөн кароого милдеттендирет.

Токтосун Аширбаев

Тил жалгыз адамдын байлыгы эмес, жалпы жамааттын, коомдун байлыгы. Ал жалпыга жана жалкыга түшүнүктүү болгону үчүн коомго кызмат кылат. Коом менен бирге жашап, коом менен бирге өнүгөт. Коом жок болсо, тил да жок болот. Тил адазат коомуна гана берилген. Дүйнөдө алты миңге жакын тил бар деп жүрүшөт. Демек ар бир тил ал тилде сүйлөгөндөр үчүн түшүнүктүү, ал тили өзүнө ыйык, баалуу. Тилдин жашап жаткандыгын пикирлешүүнүн, кептин колдонулуп жатканынан улам билебиз. Кеп салуу үчүн тилдин каражат, кенчинен пайдаланабыз.

Үсөнбек Асаналиев

... тил – даяр ой, идеясы жеткирүү үчүн гана эмес, аны калыптандыруу, ийге келтирүү (жаратуу) үчүн да өтө зарыл.

Бейшенбай Усубалиев

... тил – бул ойлоонун жападан жалгыз каражаты эмес, а бир гана тиби (каражаты) болуп саналат.

Бейшенбай Усубалиев

Тил – көркөм чыгарманын жаны, бирок анын (көркөм чыгарманын) өзү эмес.

Бейшенбай Усубалиев

Тилдин эстетикалык функциясы – бул көркөм образды ишке ашыруу.

Бейшенбай Усубалиев

Тил көркөм чыгарманын жападан жалгыз элементи эмес, анын тилден бөлөк да негизги элементтери көп: көркөм деталь, композиция, сюжет ж.б.

Бейшенбай Усубалиев

Тилди мыкты билгендердин баары эле көркөм чыгарманы да мыкты түшүнө бербейт. Мунун бир себеби көркөм чыгармада (кеңири алганда, искусстводо) тилди колдонуу технологиясынын бөтөнчөлүгү менен шартталат.

Бейшенбай Усубалиев

... сөздөр көркөм алкакка түшкөндө, көркөм өнөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык, таптакыр башкача мамиледе болот, алардын маанилери тереңдеп, кандайдыр бир башкача жалпылыкка баш ийип калат, б.а., көркөм тексттеги сөздөрдүн баары жуурулушат да, бир гана өзөккө (жалпылыкка) баш ийет.

Бейшенбай Усубалиев

...көркөм чыгармадагы сөз – бул куду эле жандуу нерсе: ал өзүнүн бүткүл төрт дүйнөсүн, өзүндөгү бүтүндөй карама-каршылыкты көркөм чыгармада гана төгө алат, анткени көркөм чыгарма үчүн сөздүн бир нерсенин белгиси болуу касиети жетишсиздик кылат, сөз ал үчүн бүтүндөй турпаты, бардык тармагы, өзүнүн бүтүндөй момент-жагдайлары жана нюанстары менен зарыл, мунсуз ал көркөм образга айлана албайт. Көркөм чыгармасы, өзгөчө лирикалык ырларды башка тилге башка тилге которуунун татаалдыгы да мына ушул жагдай менен шартталат.

Бейшенбай Усубалиев

Көркөм чыгармада сөз бир нерсени белгилөө, атоо менен чектелбейт, ал өзү белгилеген нерсенин өзүнө айланат, ошон үчүн анын таасир этүүчүлүк кудурет-күчү артат.

Бейшенбай Усубалиев

Сөздү табуу тил байлыгы мол көрүнгөн калемгерлердин колунан эле келе бербейт, эгер мындай болсо, анда сөздү көп билген кишилердин баары эле акын-жазуучу болуп кетмек.

Бейшенбай Усубалиев

Сөз көркөм чыгармада көркөм образга айланууга тийиш, демек, тил – турмушту образдуу түрдө кайра жаратуунун каражаты.

Бейшенбай Усубалиев

...чыгармадагы ар бир сөз чыгарманын өзү сыяктуу эле кубулмалуу келет.

Бейшенбай Усубалиев

Кадыресе кеп – бул байланыш-катнаш куралы, ал эми көркөм кеп байланыш – катыш менен чектелбейт, аны жеңил-желпи гана кадыресе кептин өзгөчө түрү катары кароого болбойт, ал (көркөм кеп) – эстетикалык каражат, б.а. искусствонун бир формасы.

Бейшенбай Усубалиев

... эвфемизмдер кепте этикалык да, эстетикалык да каражат катары колдонулат.

Токтосун Аширбаев

... кадыресе кеп менен көркөм кептин ортосундагы негизги айырмачылык табият-маңызында, колдонулуш максатында жатат.

Бейшенбай Усубалиев

Оозеки кеп эмоционалдуулукка, образдуулукка, дааналап айтканда, эстетикалык сапатка ээ болушу менен тилден айырмаланып турат.

Бейшенбай Усубалиев

Сөздөрдүн эмоциялык-экспрессивдик боёктуулугу – кептик талаптан келип чыккан көрүнүш. Анткени адам өзүнүн ички сезимин пикир алмашуу процессинде кошо туюнтуу зарылдыгына да муктаж болот. Натыйжада, эмоционалду-экспрессивдүү боёкту сөздөрдү кепте колдонуу менен сүйлөөчүнүн угуучуга карата түрдүү сезимдери кошо туюнтулат да, текст стилдик зарылдык талап кылган кошумча маалыматтар менен толукталат.

Токтосун Аширбаев

Ар бир сөздүн маанисин, маанилик нюанстарын, эмоционалдык-нарктагыч түс-ыраңын так аныктап чыгууга болбойт, өзгөчө көркөм чыгармачылыкта муну тактоо мүмкүн эмес. Анткени ар бир сөз жандырмаксыз табышмак, канчалык казган сайын, ошончолук тереңдей берет: ар бир тилдик бирдикке биз толук ачып берүүгө кудуретибиз жетпеген мүмкүнчүлүктөр жашырынып жатат.

Бейшенбай Усубалиев

Бир эле сөз бир нече чыгармада колдонулат, бирок бир чыгармада колдонулушу аркылуу, «өлүп», экинчи чыгармада колдонулушу менен кайра «тирилип» турат, б.а., эки башка чыгармада колдонулганда, кадыресе мааниси боюнча айырмаланбаса да, поэтикалык мааниси боюнча өз ара бөтөнчөлүккө ээ.

Бейшенбай Усубалиев

Кадыресе кепте сөз белгилүү бир мааниде колдонулбаса, адамдар ортосундагы байланыш-катнаш болушу мүмкүн эмес. Ал эми көркөм кепте көпчүлүк сөздөр белгилүү бир мааниде эмес, а бир эле учурда бир нече мааниде колдонулат жана дал ушундай керемети менен бизди өзүнө арбап турат.

Бейшенбай Усубалиев

Сөздүн жаңы маанилери ойду туюнтуу да түпкү мааниге караганда бир топ сыйымдуу болот. Анткени көп маанилүүлүк тилдин үнөм законунун гана эмес кептик зарылдыктын да туундусу болуп саналат.

Токтосун Аширбаев

Көп маанилүү сөздөр кепте сөз оюнун жаратуу, улуттук колоритти берүү, сүйлөөчүнүн түрдүү психологиялык абалын жана угуучуга карата маанисин реалдуу көрсөтүү максатында көркөм, сүйлөшүү жана публицистикалык стилдерде активдүү колдонулат.

Токтосун Аширбаев

Тил – өзүнчө система. Анын бирдиктери ошол системанын элементтери болуп саналат. Тилдин коомдук кызматын аныктоодо, ал кызматтык сапатын зарыл деңгээлге көтөрүүдө тилдик системанын элементтеринин стилистикалык коннотациясын аныктоо жана ал маанилерди кепте чектөө милдети биринчи планга коюлат.

Токтосун Аширбаев

... тил – бул баш аламан сөздөрдүн жыйындысы же «калың сөздүктөрдө» катылып жаткан жансыз нерсе эмес, ал психоллингвистикалык, информациялык-коммуникативдик модель, адам оюнун тикеден-тике трансформацияланышы, ырааттуу алгоритм.

Ишенбек Султаналиев

Кеп – бул лингвистикалык гана эмес, физиологиялык да көрүнүш. Ошондуктан кеп өз кезегинде адамдын аң-сезимине, кулк-мүнөзүнө таасир этет.

Ишенбек Султаналиев

Кеп – адамдын психикалык өнүгүшүндөгү, анын инсан катары калыптанышындагы күчтүү фактор. Кептин таасири менен адамдык аң-сезим жана өзүн-өзү таанып-билүүсү, көз карашы, ынанымы, интеллектуалдык, моралдык жана эстетикалык сезим-туюму, эрки менен мүнөзү калыптанат.

М.В.Гамезо, И.А.Домащенко

Тил байлыгыбызда ата-бабабыз колдонуп келген сөздөрдүн көркөмдүктү камсыз кылган сыйкырдуу күчүнө жана анын мүмкүнчүлүгүнө үңүлүп карап, терең баамдап байкасак, алардын көмүскөдө жашыруун тереңдикте катылып жаткан, бир караганда анчалык адамга байкалбаган көп кырдуу жана көп сырдуу жактарына айран таң каласың.

Абак Биялиев

Сөздүн эстетикалык маанисинде анын интеллектуалдык мазмунуна караганда экспрессивдүүлүк, таасирдүүлүк басымдуулук кылат.

Жумаш Мамытов

Сөздөр өздөрүнүн жаралышынан эле образдуу келет. Ал аздыр-көптүр тилдин бардык эле функцияларына тиешелүү. Бирок сөздү кайра-кайра пайдалана берүүдөн анын образдуулугу көп учурда жоюлуп, сезилбей да калат.

Жумаш Мамытов

Чыныгы сөз искусствосу дайыма жөнөкөй ал сүрөт сыяктуу, аны денең менен сезүүгө болот.

Максим Горький

Өтө эле жаркырап сөздөр ой-пикирди да, кулк-мүнөздөрдү да көрсөтпөй тосуп калат.

Аристотель

Сөз өзүнчө бир предметке жекече аталыш катары тагылган ярлык эмес, ал өзү белгилеп жаткан предметти, кубулушу жалпылаштырып мүнөздөйт, демек, ал ойлоонун актысы катары көрүнөт.

Р.С.Немов

Оозеки сүйлөө маданияты сүйлөөнүн темпи, ыргагы менен да байланыштуу. Чеченге дайыма тез сүйлөөгө же дайыма жай сүйлөөгө болбойт. Тез сүйлөгөн кезде угуучулар лектордун оюн толук өздөштүрө албай калса, такай жай сүйлөгөндө угуучуларды тажатып жиберет. Ошондуктан лектордун айта турган оюнун максатына, мазмунуна карай сөз бирде жай, бирде ылдам айтылууга тийиш. Сүйлөө учурунда пауза (тыным) да маанилүү. Ал эки түрдүү кызмат аткарат: биринчиден, сүйлөөчү пауза жасоо аркылуу негизги фактыларды корутундулоого, керектүү фразаларды пайдаланууга угуучулардын көңүлүн, ыкыласын бурууга мүмкүндүк берсе, экинчиден, дарсканада айтылган маселелерди иретке салып ойлонууга шарт түзөт.

Замзамия Бейсенбаева – казак окумуштуусу

... тилдин коомдо функцияланышы – коомдун коммуникативдик ар түрдүү муктаждыктарынын тил аркылуу канааттандырылышы – ар кандай тилдин жашоосунун башкы фактору болуп саналат.

Токтосун Аширбаев

Тилсиз эл болуш мүмкүн эмес, Тилдин ээси болгон эл анын коомубузда функцияланышын ишке ашырып, ар тараптан колдоо көрсөтүп, сөздүк курамын, грамматикалык курулушу, тыбыштык түзүлүшүн өркүндөтүп, айтым жана жазуу стилдик нормаларынын такталышын, кеп маданиятынын жогорку деңгээлге көтөрүлүшүн жөнгө салып турары түшүнүктүү.

Токтосун Аширбаев

Кеп менен аң-сезим, кеп менен чындык дайыма өз ара айкалышта.

Токтосун Аширбаев

Адабий тил – сөз устаттары тарабынан иштелип чыккан, калыпка салынган үлгүлүү тил, жалпы элдик тилдин чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнүн жыйындысы болуу менен, өзгөчө нормалар аркылуу башкарылган катмары.

Аида Абдыкеримова

Сөз – көркөм чыгарманын тилдик жактан уюшулушунун баштапкы жана эң негизги элементи. Ал чыгармадагы негизги бирдиктердин сызыктуу-баскычтуу кыймылынын негизинде туруп, көркөм алкакка түшкөндө “маанилик өсүү” мыйзамдары боюнча жашай баштайт.

Аида Абдыкеримова

Тил – адамды адам кылып жаратып, бири-бирине байланыштырып, өнүктүрүп, улам жаңы баскычка көтөрүп турган негизги курал.

Кеп – адамдын акыл-эсин, кадыр-баркын, коомдогу алган ордун, ишмердүүлүгүн тастыктап туруучу негизги көрсөткүч.

Жеңишбек Чыманов

Тил – пикир алышуунун негизги куралы
Кеп – ал куралдын колдонулушу.
Тил – пикир алышуу каражаттарынын системасы
Кеп – ал системанын аракетке келиши.
Тил – тилдик бирдиктердин системасы
Кеп – ал системанын ырааттуу иш-аракети.
Тил – системалык кубулуш
Кеп – динамикалык кубулуш.
Тил – жалпылык
Кеп – жекелик.
Тил – абстрактуу
Кеп – конкреттүү.
Тил – инвариант (туруктуу)
Кеп – вариант (өзгөрмөлүү).
Тил – социалдык
Кеп – индивидуалдык.

Жеңишбек Чыманов

Сөз жөнүндө Сөз айтуу – жоопкерчиликтин туу чокусу.

Барчынбек Бугубаев

Сөз менен дем, жигер, күч, кайрат керек болсо, өмүр бирге болот:

Барчынбек Бугубаев

Бажылдап сүйлөгөндү уккандан көрөкчө, бир эле сөзгө ичиң жылыйт. Бир эле сөздөн, бир эле сапган улуу чыгармалар, улуу дастандар жаралат. Бир эле сөз – дандагы түйүлдүк, өзөктөгү бүчүр. Адамды бир эле сөздөн билсе болот. Бир эле сөз – бул не деген казынага салынган кулгунун ачкычы. Бир эле сөздө не деген тарых жатат.

Алик Акималиев

Адегенде сөз болгон. Кудай баарын сөз аркылуу жараткан жана жаратылган нерседен ансыз эч нерсе пайда болбогон. Сөз өмүрдүн башаты болгон. Сөз адам болуп арабызда өмүр сүрдү.

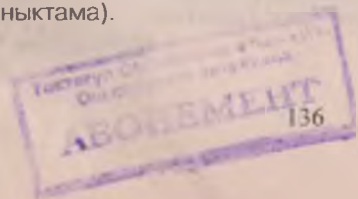
Жакандын жакшы кабарларынан

Сөзүң таза болсо – өзүң да тазасың.

Будда

Жалганды чындай кылган тилиң канчалык бал болбосун, көпчүлүктү узакка алдай албайсың, айыбың ачылат.

Бизнес – бул адамдардын адамдар менен сүйлөшө алуу, мамиле түзө алуу жөндөмдүүлүгү (өнүккөн өлкөлөрдөгү «бизнес» деген түшүнүккө берилген аныктама).

VI. ДҮЙНӨ ТИЛДЕРИНИН ДҮЙНӨСҮНӨН

Тил качан пайда болгон?

Адам баласы биринчи сөздү качан айткандыгын так аныктоо өтө татаал, атүгүл мүмкүн эместей сезилет. Ал тууралуу маалымат айтууда жүздүк эмес, миңдик сандарга чейинки мезгилдер гана белгилениши мүмкүн. Француз иликтөөчүлөрүнүн соңку маалыматтарында адам мындан 300 миң жыл мурун сүйлөй баштаган. Дал ошол мезгилде гомо сапиенсте кептик (речь) нерв калыптанган. Узак убакыттарга чейин адам мындан 100-150 миң жыл мурун сүйлөгөн деп эсептелген. Француз окумуштуулары адам баласы айткан алгачкы сөздөр «өз-бөтөн», «дос-кас», «жакшы-жаман» деген түшүнүктөрдү билдирген деп болжолдошот.

Алгачкы сөздөр тыбыштык түзүлүшү жагынан өтө күңүрт болуп, аларды, айрыкча балдардын сөзүн түшүнүү өтө кыйын болгон. Адам баласында тыбыш жасоочу (сөз айтуучу) атайын, тубаса органдар жок. Бул функцияны адамдагы (жалпы эле жаныбарлардагы) башка милдетти аткарган органдар (тил, тиш, таңдай, кекиртек, эрин, өпкө, нерв системасы) атайын ылайыкташуу аркылуу аткара башташкан. Демек сүйлөө (кеп) адам баласынын тубаса, ага гана энчиленип берилген, муундан-муунга табийгый түрдө берилүүчү өзгөчөлүк эмес. Ал – адам баласынын коомдук-социалдык турмуш абалы менен иштелип чыгуучу ишмердүүлүк жөндөмү, артыкчылыгы. Бул ойду азыркы мезгилдеги «Мауглилерди» (айбандар багып алган балдарды) изилдөө иштери да аныктаган. Ошондон улам эгерде башка планеталардан келгендер ымыркай баланы багып алгылары келсе, бала үчүн алардын тилин үйрөнүү анча кыйынчылык туудурбайт.

Дүйнөдө канча тил бар?

Бул суроо ондогон жылдар бою дүйнөнүн көптөгөн окумуштууларын кызыктырып, атайын изилдөө иштери жүргүзүлүп келе жатса да алигиче биротоло чечиле элек. Б.а. азырынча так жооп жок, 4 миңден 7 миңге чейинки ар кандай сандар айтылып келе жатат. Бул көрүнүш, барыдан мурда, тилдердин «жандуулугу» менен түшүндүрүлөт. Айрым тилдер колдонуудан калып, өлүү тилге айланса, айрым тилдердин диалектилери алыстан отуруп өз алдынча тилге айланышы, кээ бир тилдерде абдан эле аз сандагы (болгону ондогон адам) адамдардын сүйлөшү, башка өнүккөн же көп сандуу элдердин сүйлөгөн тилинин майда тилдерди жоюп жибериши ж.б. себептерге байланыштуу сандык өзгөрүүлөр дайыма болуп турат.

Дүйнөлүк экинчи согуштан кийин жер шарында 12 миңден ашык тил болгон. Элүү жыл ичинде алардын 6 миңге жакыны жок болуп, азыркы күндө дүйнөдө 6200 тил калды деген маалымат да бар.

Айрым маалыматтарга караганда дүйнөдө азыр 6528 тил бар. Ал тилдер континенттер боюнча төмөнкүдөй санда тараган:

Европада: 209 тил, бардык тилдердин – 3%;

Азияда: 2034 тил, 31%;

Африкада: 1995 тил, 31%;

Тынч океанда 1341 тил, 21%;

Америкада: 949 тил, 15%.

Түрк тилдүү элдердин саны канча жана алар кайсы тилдерде сүйлөшөт?

Эл аралык статистиканын 1994-жылкы маалыматы боюнча жер жүзүндөгү түрк тилдүү элдердин жалпы саны – 149 миллион, 182 миң. Алар төмөнкү түрк тилдеринде сүйлөшөт: түрк – 65,7 млн.; өзбек – 20,9 млн.; азербайжан – 17,1 млн.; казак – 11,5 млн.; уйгур – 8,6 млн.; татар – 8,5 млн.; түркмөн – 5,4 млн.; кыргыз – 3,3 млн.; чуваш – 2,5 млн.; башкырт – 2,0 млн.; кырым – 790 миң, кашкай – 785 миң, кызылбаш – 630 миң, каракалпак – 475 миң, саха – 400 миң, шаксыбан – 320 миң, кумук – 315 миң, тува – 250 миң, месхет – 225 миң, гагауз – 223 миң, карачай – 170 миң, киприктер – 155 миң, карапак – 105 миң, салар – 95 миң, хакас – 93 миң, ногой – 90 миң, алтай – 85 миң, букара еврейлери – 40 миң, хажар – 38 миң, карадаг – 35 миң, уранкай – 30 миң, шор – 20 миң, сары уйгур – 14 миң, хотан – 5 миң, карайым – 4 миң, кырымчак – 2 миң, тона – 1 миң.

Түрк тилдүү элдер жер шарынын кайсы аймактарында жашашат?

Болжол менен жалпы саны 150 миллионго жеткен түрк тилдүү элдер жер шарынын дээрлик бардык аймактары боюнча тараган. 1994-жылдагы маалымат боюнча алар жер шарынын төмөнкү региондорунда жайгашкан:

1. Чет өлкөлүк Азияда – 75 млн. 305 миң.

Анын ичинде:

Түркияда – 51 млн.

Иранда – 12 млн. 280 миң

Кытайда – 9 млн. 100 миң

Ооганстанда – 2 млн. 150 миң

Араб өлкөлөрүндө – 500 миң

Монголияда – 186 миң

Башка өлкөлөрүндө – 115 миң

2. Мурунку Советтер Союзунда – 53 млн. 431 миң

Анын ичинде:

Орто Азияда – 24 млн. 500 миң

Урал жана Волга боюнда – 10 млн. 231 миң

Казакстанда – 8 млн. 350 миң

Кавказ жана Крымда – 7 млн. 380 миң

Сибирь, Ыраакы Чыгышта – 1 млн. 600 миң

Европалык аймакта – 1 млн. 250 миң

3. Европалык чет өлкөлөрдө – 4 млн. 500 миң

Анын ичинде:

Балкан өлкөлөрүндө – 2 млн. 400 миң

Түндүк Европада – 1 млн. 500 миң

Түштүк Европада – 600 миң

4. Түндүк Америкада – 120 миң

5. Африкада – 55 миң

6. Латын Америкасында – 40 миң

7. Австралияда – 25 миң

Түрк тилдеринин соңку бөлүштүрүлүшү (классификациясы) кандай?

Түрк тилдерине кызыгуу XIX, XX кылымдар кеңири жайылып, аларды классификациялоонун бир нече варианттары иштелип чыккан. Алардын айрымдары азыркы түркология илиминде да колдонулуп келе жатат. 1994-жылдагы бөлүштүрүүдө түрк тилдерин беш топко бөлүп, анда 40 (кырк) тил жана 100 (жүз) диалект бар деп көрсөтүлгөн.

1. Карлук тобу: бардыгы 9 тил (кыргыз, саха, тува, хакас, алтай, уранхай, шор, долган-топа). Бул тилдерде 4 млн. 186 миң киши сүйлөп, жалпы түрк тилдеринин 3 % түзөт.

2. Огуз тобу: бардыгы 6 тил (түркмөн, кашкай, кызыл баш, аншар, шахсыбан, карадаг) Бул тилдерде 7 млн. 550 миң киши сүйлөп, жалпы түрк тилдеринин 5 % түзөт.

3. Кыпчак тобу: бардыгы 12 тил (казак, татар, чуваш, башкырт, крым татар, каракалпак, кумук, карачай, малкар, ногой, карайым, кырымчак) Бул тилдерде 25 млн. 246 миң киши сүйлөп, жалпы түрк тилдеринин 17 % түзөт.

4. Чагатай тобу: бардыгы 6 тил (өзбек, уйгур, салар, букара еврейлер, сары уйгур, хотан) Бул тилдерде 29 млн. 654 миң киши сүйлөп, жалпы түрк тилдеринин 20 % түзөт.

5. Селжук тобу: бардыгы 7 тил (түрк, азербайжан, месхет, гагауз, кипр түрктөрү, карапапах, хажар). Бул тилдерде 82 млн. 346 миң киши сүйлөп, жалпы түрк тилдеринин 55 % түзөт.

Дүйнө тилдерин изилдөөнүн абалы кандай?

Дүйнөдө толук таанылып, аздыр-көптүр изилдөөгө алынган 4200 тилдин 500гө жакыны гана ар тараптан иликтенген. Француз филологдору бар экендиги аныкталып, бирок эч кандай изилдөөгө алынбай туруп жок болуп бара жаткан тилдердин санын эле 1400гө жеткиришкен. АКШнын адистери да жок болуп бара жаткан тилдердин көп экендигин белгилешкен. Жергиликтүү калктын (индеецтердин) 170 тилинде аз сандагы гана адамдар сүйлөп, алар дагы алтымыш жаштан ашкан адамдар экендигин аныкташкан. Бул эле учурда дүйнө тилдеринин үчтөн экисине жакынынын өз жазуу-

сызуусу жок. Ал тилдерде сүйлөгөн адамдар же такыр сабатсыз, же башка тилдерди алардын жазуусу менен бирге колдонушат.

Жер шарынын кайсы жерлеринде көп тилдер колдонулат?

Илимде тилдердин көп же аз колдонулушуна карата «тилдердин жыштыгы» деген термин колдонулат. Тилдер эң эле жыш колдонулган аймактарга төмөнкүлөр кирет: Гималайда жашаган элдер 160ка жакын диалектилерде сүйлөшөт. Ал эми Африканын Нигер дарыясынын бассейнинде эле 280 тилде сүйлөгөн элдер бар. Бирок бул жагынан рекордду Панда Жаңы Гвинея эч кимге бербейт. Бул өлкөнүн 3 миллиондон араң ашкан калкы 110 диалектиде сүйлөшөт. Бул сыяктуу тилдердин өз алдынча тил же бир тилдин диалектилери экендиги изилденген эмес. Ошондуктан айрым маалыматтарда тил деп берилсе, айрымдарында диалект катары каралат.

Дүйнөдөгү эң татаал (үйрөнүүгө оор) тилдер кайсылар?

Тилчи-окумуштуулар эң татаал тилдерден деп Миннесота (Америка) штатындагы түндүк америкалык индеецтердин Чиппева тилин эсептешет. Бул тилдеги этиштин формалары эле алты миңге жакын. Ошондой эле Дагестандагы табасаран тили да оор тилдердин катарына кирет. Табасаран тилинде дүйнөнүн башка бир да тилинде кездешпеген 44 жөндөмө бар. (Салыштырыңыз: англис тилинде – 2, орус, кыргыз тилдеринде – 6, казак тилинде – 7 жөндөмө бар). Мындай татаал тилдеги алгачкы жазуулар 1932-жылы латын тамгасында башталып, ал тамга алты жыл өткөндөн кийин орус алфавитине алмаштырылган.

Татаалдыгы боюнча табасаран тилине Түндүк Америкадагы индеецтердин хайда тили бир аз жетпей калат. Бул тилдеги приставкалардын (сөздүн алдына келүүчү аффикс. М.: орус тилинде: при-ходить, за-ходить, пере-ходить, кыргыз тилинде: на-туура, бей-тааныш) саны эле 70ке жетет. Ал эми эскимостордун тилинде учур чактын 63 формасы, жөнөкөй зат атоочтордун 252 флексиясы (сөздүн аяккы муунунун өзгөрүшү) бар.

Албетте, дүйнөдөгү эң татаал тил деп эсептелген кытай тили да жеңил тилдерден эмес. 1989-жылы басылып чыккан «Кытай иероглифтеринин сөздүгүнүн» 8 томдугунда 20 миллионго жакын иероглифтер камтылган. Кытай тилиндеги турмуш-тиричиликте колдонулган өзгөчө оор сөздөрдүн бири – «уи». Бул сөз «түрткү берүү», «кыймылга келтирүү», «жандандыруу», «кубаттоо», «сурануу» сыяктуу маанилерди билдирип, 34 түрдүү чийүүнү (жазууну) талап кылат.

Ошондой эле үйрөнүүгө оор тилдердин катарына орус тили да кирет. БУУнун статистикалык кызматтын маалыматына караганда орус тилин үйрөнүүгө англичандар сегиз жыл, испандар 2-3 жыл коротушат.

Дүйнөдөгү өтө жөнөкөй (үйрөнүүгө оңой) тилдер кайсылар?

Жер шарындагы эң жеңил же өтө жөнөкөй тил катары полинезий тилдеринин диалектилеринин бири болгон гавай тили эсептелет. Бул тилде

болгону 6 үнсүз жана 5 үндүү тыбыш бар. Анын үстүнө бул тилде айтуу а оор болгон бир дагы сөз жок. Бирок мынчалык жөнөкөй жана уккулуктуу тилди окуп-үйрөнүү оңой эмес. Ал кыйынчылык тыбыштык бирдиктери ушунчалык аз болгон тилде каалаган маанини, маалыматты билдирүүдө турат. Ошол эле учурда гавай тили бардык нерселерди, көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү билдирүүгө мүмкүнчүлүгү бар.

Сылыктыгы боюнча өзгөчө айырмаланган тилдер барбы?

Бар. Англиялык окумуштуулар өз изилдөөлөрүнүн кызыктуу натыйжаларын жарыялашты. Алар дүйнөдөгү көптөгөн тилдерди изилдөөнүн натыйжасында дүйнөдөгү эң сылык тил Гренландиядагы эскимос-инуттердин тили деген тыянакка келишти. Ал тилде сөгүнгөн, урушкан бир дагы сөз жок. Атүгүл адамды капа кылуучу, көңүл оорутуучу да сөз жок экен.

Ал эми Австралиядагы абориген (жергиликтүү) уруулардын ар биринин өз тили бар. Алардын ичиндеги диери деген уруунун атүгүл эки тили бар. Анын бири кадимки турмуш-тиричиликте колдонулса, экинчиси кайнене менен күйөө баланын өз ара сүйлөшүүсүндө гана колдонулат.

Дүйнөдөгү эң кеңири тараган тилдер кайсылар?

Алар: кытай, англис, немис, араб, испан тилдери. Бирок дүйнөлүк тил илиминде аларды улуу тил же тескерисинче, жупуну тил деп бөлүштүрүү жок. Тек гана «көпчүлүктүн тили» жана «азчылыктын тили» деп өтө сыпайы бөлүштүрүлүп, иликтенет.

Ымдоо-жамдоонун (жесттин) тили эмнелерди билдирет?

Тил – пикир алышуунун негизги куралы, бирок жападан жалгыз куралы эмес. Анткени ар кандай сигналдарды, маалыматтарды ооз ачып сүйлөбөй туруп эле, башка жол, каражаттар менен билдирүүгө болот. Атайын изилдөө иштерин жүргүзгөн адистер дене-бойдун ар кандай абалы, беттин (жүздүн) көрүнүшү, колдун жана манжалардын кыймылы аркылуу адам 700 миңге жакын ар түрдүү сигналдары бере ала тургандыгын аныкташкан. Мындай мүмкүнчүлүк кайсы гана тилди албайлы анын сөз байлыгынан алда канча көптүк кылат.

Бирок ымдоо-жамдоо аркылуу билдирген кабар да айрым өзгөчөлүктөргө ээ болот. Айрымдарына токтололу. Баш бармак менен сөөмөйдүн (ортоңдун) тегерек шакек түрүндө көрсөтүлүшү ар кайсы элдерде ар кандайча түшүнүлөт. Айталы биринде кубаттоо, мактоо маанисинде болсо, экинчисинде жактырбоо, атүгүл кемсинтүү түшүнүгүн билдирет.

Ал эми айрым жесттер байыркы замандан бери эле кордоо, уятсыздануу маанисин туюндуруп келген. Мисалы, адамды, ыйык жерлерди, мүрзөнү ж.б. айрым нерселерди сөөмөй менен кезеп көрсөтүүгө биздин чон энелерибиз да катуу тыюу салып келишкен. Бул тыюу салуу эң байыркы жана көпчүлүк элдерде колдонулуп келе жатат. Биздин заманга чейинки 1750-жылдагы Хамурапинин кодекси боюнча сөөмөй менен кезеп көрсөтүүгө штраф төлөнгөн. Байыркы Вавилондо сөөмөй менен кезеп

адамды найза же жаанын огу менен өлтүрүүнү билдирген. Балким ошондон улам бир жестке тыюу салынып калгандыр.

Башты ийкөө аркылуу макулдукту, ал эми башты чайкоо менен макул эместикти билдирүү кеңири тараган. Бирок болгарлар башты ийкөө менен «жок» дегенди, ал эми башты чайкоо менен «макул» экендигин билдиришет. Байыркы египеттиктер жана байыркы кытайлар алаканын алдыга жаюу менен «жок» дегенди билдиришет. Муштумду түйүп, баш бармакты жогору көтөрүү менен Европада кубаттоонун жогорку чегин түшүндүрсө, мусулман өлкөлөрүндө бул көрүнүш уят, жагымсыз катары кабылданат. Мисалы Сауд Аравиясында муштумду түйүп, баш бармакты тегеретүү «жогол», «көзүмө көрүнбө» деген түшүнүктү билдирет.

Европалыктар коштошуп жатып алаканын өйдө көтөрүп, булгалап, манжаларын кыймылдатышат. Америкалыктар бул белгини «бери кел» деп түшүнүшөт.

Бирок дээрлик бардык элдерде бирдей колдонулуп, бирдей мааниге ээ болгон жесттер да бар. Мисалы, сөөмөйдү оозго туурасына коюу, «акырын», «унчукпа», «сүйлөбө» деген түшүнүктү билдирет.

Ымдоо-жамдоолордун мааниси, өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү биринчи эмгекти биринчи жолу 1832-жылы Италиялык Андреа де Йорно жазган. Борбордук Европадагы элдер колдонгон ымдоо-жамдоолордун сөздүгүн түзүү иши бир нече жылдардан бери жүргүзүлүп келе жатат.

Дүйнө тилдериндеги учурашуу, көрүшүү (саламдашуу) салттары кандай сырларды билдирет?

Тилдин өзү сыяктуу эле учурашуу, саламдашуу учурунда колдонулган сөздөр да ар түрдүү жана алар тек гана көрүшүүнү туюндурбастан ошол элдин, улуттун үрп-адатынан, каада-салтынан, дүйнө таанымынан, маданиятынан, дин ишениминен, турмуштук ал-абалынан ж.б. кабар берген, терең мааниге ээ көрүнүш. Саламдашуу учурунда айтылган сөздүн өзү эле ал колдонулган коом жана андагы маданият жөнүндө кабар берип турат. Бирок көпчүлүк учурда тигил же бул тилдеги учурашууда колдонулган сөздөрдү өзүбүз айтуу менен ал сөздүн билдирген маанисине көп көңүл бурбайбыз.

Айталы, англичандар да, немистер да, француздар да көрүшкөндө жана коштошкондо бири-бирине ден соолук же ийгилик каалашпайт. Англичан таанышын көргөндө «How do you do?» деген суроо менен кайрылат. Бул сөздүн сөзмө-сөз котормосу «Сен кандай аракеттенип жатасың?» деген мааниси туюндурат. Француздар «Comment ça va?» (котормосу «Кандай жүрүп жатат?») деп сураса, немистер «Жүрүшү кандай?» деп сурашат. Италиялыктар «Come sta?» - «Кандай турасың?» деп көрүшсө, кытайлар учурашуу учурунда «Сен бүгүн тамак жедиңби? – «Нин-хау-ма» деп кайрылышат. Зулустар саламдашууда тек гана «Мен сени көрдүм» – «Сакубано» дешсе, навахо деген индеецтер «Бардыгы жакшы» деген сөздү айтып учурашышат. Ал эми монголдор болсо «Мал кандай?», «Көч кандай?» деген суроону көрүшүүдө көп колдонушат.

Чыгыш элдерине кеңири тараган «Салам» – «Сага тынчтык» маанисин билдирсе, иранда «Шайыр бол» маанисинде сөздү айтышат. Грузиндер «Гамарджаба» (кыргызча «Туура (акыйкат) бол» же «Жеңүүчү бол») деген сөздү, япондор «Коннитива» (Мына «күн», «Күн келди») Памирдеги жана Гиндукуштагы тоолуктар бири-бирине «Сергек бол», «Чарчоону билбе» каалоолорун, вайнах эли «Эркин бол», маор эли «Ушул күн (таң) үчүн алкыш айтам» («Kia ora!»), индустар «Намастэ» б.а. «Мен кудайга сен аркылуу учурашам (көрүшөм) деп учурашса, Түндүк Америкалык индеецтер «Сен менин башка менимсиң (өзүмсүң)» деген сөздөр менен саламдашат.

Ошентип, орустар үчүн – ден соолук, англосактар үчүн – ишмердүүлүк, арабдар үчүн – тынчтык, француз жана немистер үчүн – өнүгүү, япондор үчүн – ар бир күндүк көйгөйү, грузиндер үчүн – адамдык мамилелердин этикасы өзгөчө мааниге ээ болуп, алар көрүшүү, учурашууда чагылдырылат. Римдиктер «Аман бол», «Соо бол» (Salve) деп айтышса, грек-дионисийликтер бири-бирине «Хайре» («Кубан», «Сүйүн») деп кайрылышкан.

Адамдардын бири-бирине саламдашуу учурунда суроо, буйрук, бекемдөө, тастыктоо маанисиндеги сөздөрдү колдонулушунун грамматикасы эле ар түрдүү элдердин маданиятынан кабар берип турат.

Биз күнүмдүк турмуш-тиричилигибизде учурашуу учурунда колдонгон сөздөрүбүз анча деле көп эмес. Мисалы, салам, салоомалейкум, ат салоомалейкум, саламатсызбы, ырыбаң, кандай, салам айттык ж.б. Ал эми айрым элдердин мыкты тарбияланган, өз элинин каада-салтын мыкты билген адамы саламдашуунун ондогон түрүн билип, турмушунда колдонууга тийиш. Айталы Кавказдагы абхаз жана осетин элдеринде бардык жагдай-шарттарда, кырдаалдарда учурашуу үчүн ар кандай сөздөр, саламдашуулар ойлонуп табылган. Аларда улуулардын, кичүүлөрдүн, тең курбулардын, меймандын, үй ээсинин, жол жүрүп бара жаткан адамдардын гана эмес, жер иштетүүчүлөрдүн, аңчылардын, багбандардын, аскер адамдарынын ж.б. да өз-өзүнчө учурашуу үчүн сөздөр бар.

Вайнах элинде кичүү адамдар улууларына «Сиздин байсалдуу сапарыңызды тилейм (каалайм)» деп саламдашса, улуулары «Кудай сага да бактылуу турмушту берсин» деп алик алышат. Ал эми мусулман элинде «Сизге тынчтык» – салам деп саламдашуу тең курбуларда гана колдонулат.

Дагы бир кызык көрүнүш, Батыш өлкөлөрүндө, коомчулугунда саламдашуу учурунда колдонулуучу сөздөргө же кыймыл-аракеттерге анча маани берилбейт, аларды атайылап жөнгө салуу, тескөө анча кеңири тараган эмес. Ал эми башка өлкөлөрдө, маданияттарда саламдашуунун кодекси ашкере татаал болуп, таң калууга, атүгүл сак болууга чакырат. Анткени саламдашуу учурунда тиешелүү сөздөрдү айтуу менен чектелбестен, белгилүү бир кыймыл-аракеттерди кошо жасоо да милдеттүү көрүнүш. Ошол эле учурда ал кыймыл-аракеттер (жесттер) да учурашууга кошумча көрк, маани берип турат.

Мисалы, мусулман өлкөлөрүндө саламдашуу учурундагы салтты бузуу чоң чатакка айланып кетиши мүмкүн. Мусулманчылыкты катуу кармаган

өлкөлөрдө аял кишинин көпчүлүктүн алдына чыгышы, алар менен саламдашуу өтө өөн, жосунсуз жорук катары кабылданат. Байкоосундан жасалган кыймыл же аракет (кадала же суктана кароо, көңүл буруу, сый көрсөтүү ж.б.) ошондой эле айтылган сөз шылдыңдоо, кордоо, кемсинтүү ж.б. маанилерде кабыл алынышы мүмкүн. Ал өлкөлөрдө эркектер эч качан биринчи болуп аялзаты менен учурашпайт. Атүгүл аялзатына өз алдынча жакындоого, кол алышып учурашууга катуу тыюу салынган.

Бирок бул сыяктуу саламдашуу учурундагы ритуалдар Европа өлкөлөрүндө да ар түрдүү. Айталы, Францияда көрүшүү учурунда өбүшүү милдеттүү түрдө болсо, Англияда учурашуу мезгилинде да кол алышуу салтта жок.

Кол алышып учурашуу Чыгыш элдеринде өзгөчө мааниге ээ. Тажик эли сунулган колду кош колдоп кармоо менен көрүшүшөт. Сунган колду бир кол менен эле кармап учурашуу сыйлабастыкты, атүгүл адепсиздикти билдирет. Кош колдоп саламдашуу айрыкча конок алып жаткан үй ээсине милдеттүү ритуал. Японияда бүгүнкү күндө да ийилип саламдашуу, ал эми мейманды эңкейип (ийилип) тосуп алуу салты күчтүү.

Түндүк Африканын элдеринде учурашуу учурунда ийилип таазим кылуу менен оң колун чекесине, эриндерине (оозуна) көкүрөгүнө жакындатып саламдашкандар бар. Бул кыймылдардын ар бири өзүнчө маанини туюндурат. Колун чекесине (бешенесине) жакындатуу – «Мен сен жөнүндө ойлонуп жатам», колду эриндерге жакындатуу – «Мен сен жөнүндө сүйлөп жатам», көкүрөгүнө тийгизүү – «Мен сени урматтайм» деген маанилерди билдирет.

Айрым алыскы өлкөлөрдөгү саламдашуу, андагы жасалган кыймылдар (жесттер) укмуштуудай таасирлерди жаратат. Тибетте учурашууда колду кулактын артына коюп, тилин сунушат. Тилди сунуу жаман, арам ой жок экендигин билдирет. Ал эми Полинезияда болсо көрүшкөндө бири-биринин мурундарын тийгизип, сүрүшөт. Ошол эле учурда бири-биринин далысын колу менен сылашат. Эскимостордун эркектери болсо саламдашууда бири-бирин муштумдары менен башын жана ийиндерин акырын уруп коюшат.

Булар сыяктуу ритуалдардын бардыгы жакшы ниетти, тынчтыкты билдирип, арам ойдун, душмандыктын жок экендигин айгинелейт. Мисалы, жогору көтөрүлгөн колдун алаканынын ачык көрсөтүлүшү «Менин куралым жок» дегенди, кучак жаюу менен тосуу «Мен сенден эч кандай жамандыкты күтпөйм» түшүнүгүн билдирет. Жалпы эле таазим кылуу, ийилип саламдашуунун келип чыгышы анча деле татаал эмес, түшүнүктүү. Айрым индеецтердин урууларына бейтааныш адамды көргөндө отура калуу салты калганына аз эле убакыт болду. Индеецтер бул аракети аркылуу өзүнүн душман эместигин, кол салууну ойлобогондугун билдирген.

Саламдашуу боюнча зулустарда таңкаларлык бир каада бар. Бейтааныш адам үйгө кирип келери менен эч кандай чакыруусуз эле аны эч ким байкай электе тиешелүү орунга отура калышы керек. Ошол эле учурда бейтааныш эч ким менен учурашууга акысы жок. Ал жайланып отургандан кийин гана үй ээси биринчи болуп саламдашууга тийиш.

Дегеле мейманга (конокко) чакыруу боюнча түрдүү салттар бар. Мисалы,

түндүктө жашаган ненец эли жөн күндөрү менен майрам күндөрү да атайылап мейманга чакыруу салты жок. Бирок алар бири-бирине чакыруусуз эле мейманчылыкка барышат. Меймандардын келишине үй ээлери дайыма кубанычта болуп, жадырап-жайнап тосуп алышат.

Азыркы заманда саламдашууну адептүүлүктүн, сылыктыктын, маданиятуулуктун жана урматтап-сыйлоонун белгиси катары кабылдайбыз. Бирок саламдашуунун мааниси, функциясы булар менен эле чектелбейт. Салам айтуу, учурашуу менен адамдардын көңүлүн буруу, сөзгө тартуу, сүйлөшүүгө чакыруу сыяктуу аракеттер да аткарылат. Ал эми саламдашуу мезгилинде белгилүү бир сөздөрдү айтуу менен чектелбей, ага коштоп кол алышуу, кучакташуу, өбүшүү өңдүү кыймыл-аракеттердин жасалышы мамилелердин өзгөчө жакындыгын, жолугушуунун маанилүүлүгүн ж.б. кошумча маани-маңыздарды камтып турат.

Коом өзгөрүп-өнүккөн сайын эл аралык, континенттер аралык байланыш-катнаштар күчөп, маданияттар, каада-салттар аралашып, азыркы тил менен айтканда глобалдашуу заманында учурашуу учурунда аткарылуучу көптөгөн ритуалдык кыймыл-аракеттер барган сайын азайып (атүгүл жоголуп), саламдашуунун эл аралык түрлөрү барган сайын кеңири жайылууда. Айталы мындан жүз жыл мурун эле кытай жана япон элине кол сунуу, кол алышып учурашуу алар үчүн түшкө кирбеген жорук болчу. Азыркы мезгилде эл аралык мамилелерде, кездешүүлөрдө кол алышып учурашуу протоколдук милдеттүү иш болуп калды.

Ушул жерде бир кызыктуу фактыны келтире кетели. Соңку мезгилде бишкектик жаштар, асыресе студент жаштар, бири-бири менен учурашууда көкүрөктөрүн жана баштарын тийгизип саламдашуу кеңири жайылып бараткандай. Бул жорук качан жана кандайча колдонулуп кеткенин, ошондой эле эмне милдет аткарып, кандай маанини туюндуруарын айта албайбыз.

Ичкилик ичүүдө эң көп колдонулган сөздөр кайсылар?

Арак адам баласынын өзү үчүн ойлоп тапкан өтө жугуштуу оорусу экендиги белгилүү. Бу куураган ичимдикти ичүү да бир топ шарттарды талап кыла турган көрүнүш. Аны ичиш үчүн кеминде эки адам катышып, стакан кагыштырып, анан сөзсүз сүйлөш керек, ансыз болбойт. Стакан кагыштыруу жоолашкан тараптар элдешип, тынчтык жөнүндө келишимге келүүдө аскер башчылары бирге ичимдик ичүү менен бүтүм чыгарышчу экен. Мына ошол ичкилик ичүүдө аскер башчылары стакандарын анын ичиндеги суюктуктар (арак, вино, коньяк ж.б.) биринен экинчисине куюлганча кагыштырып туруп анан ичишчү экен. Мындай салт мурдагы жоолашкан тараптар душмандык кылып биринин стаканына уу кошуп коюудан сактачу экен. Ал эми ичүүнүн алдында милдеттүү түрдө сүйлөө, сөзсүз жакшы каалоо, ниеттерин билдирүү деле ошол мурунку жоолордун ынтымакка келиши, тынчтыктын орношуна сөз айтуу менен байланыштуу го деп ойлойбуз.

Ошентип ичкилик ичүүдө сөзсүз сөз айтуу өтө кеңири жайылып кеткен көрүнүш. Бул боюнча «Сөз айтып ичкен – иш-чара, унчукпай ичкен –

алкаштык» деген «түшүндүрмө» да айтылып келген. Эң кызыктуусу ичкилик ичүүдө бардык элдерде, бардык тилдерде өтө кеңири тараган, ар түрдүү айтылышта болсо да бир мааниси туюндурган, дайыма колдонулган бир сөз бар экен. Ал сөздүн кыргызча мааниси – «Аман бол», «Соо бол» («Аман болу», «Соо болу»). Бул сөздүн ар кайсы тилдердеги, өлкөлөрдөгү айтылышы (мааниси бир) төмөнкүдөй:

Азербайжанда – «Саг олун!»; Англия, Австралия, Америкада – «Чиирс!»; Арменияда – «Войху линэк!»; Араб өлкөлөрүндө – «Сахат!»; Бразилияда – «Салют!»; Болгарияда – «На здравие!»; Венгрияда – «Эгээ шшээгээре!»; Вьетнамда – «Чи!»; Германияда – «Просат!»; Голландияда – «Прост!»; Грецияда – «Ясае!»; Грузияда – «Джамтелат икавит!»; Данияда – «Скаал!»; Израилде – «Мазел тов!»; Италияда – «Салюте!»; Испанияда жана Мексикада – «Салют!»; Канадада – «Ту ё хелф!»; Кытайда – «Ганьбей! Ни-хао!»; Латвияда – «Уз юусу весселибу!»; Литвада – «Букетс цвейкас!»; Молдавияда – «Норок Мулуць ань!»; Норвегияда – «Скаалс!»; Польшада – «На здоровье!»; Пакистанда – «Джам!»; Португалияда – «Вивя!»; Россияда – «Будьте здоровы!»; Румынияда – «Са трасти парок!»; Сомалиде – «Аугурью!»; Туркияда – «Сереф!»; Украинада – «Будьмо!»; Финландияда – «Тигпис!»; Францияда – «Санте!»; Чехияда – «На здрави!»; Швецияда – «Скол!»; Эстонияда – «Терви икс!»; Эсперанто тилинде – «Е виа сано!»; Японияда – «Гокиген – е!».

Сөгүнгөн (уят) сөздөрдөн пайда барбы?

Жок! Таптакыр жок! Тескерисинче, андай сөздөр акыл-эстүү адам түгүл, жан-жаныбарларга, жада калса өсүмдүктөргө да тескери таасирин тийгизип, өлтүрүп, кууратып коё тургандыгын окумуштуулар далилдешкен. Екатеринбургдук окумуштуу Геннадий Чеурин өз ишмердүүлүгүнүн 20 жылын жалаң ушу уят сөздөрдү изилдөөгө арнаган. Санкт-Петербург, Екатеринбург жана Барнаул шаарларындагы илим изилдөө институттарында эмгектенген академик, илим докторлору жана профессорлору өз лабораторияларында бир жыл бою сөгүнгөн (уят) сөздөрдү жана кудайга жалынуу, сыйынуу учурунда айтылчу сөздөрдү такай колдонушкан. Натыйжада уят сөздөрдүн бүткүл жандуу организмге, өсүмдүктөргө тийгизген тескери таасирин тастыктап чыгышкан.

Алар бипбирдей шартта, бирдей буудай үрөнүн үч бөлөк эгишкен. Биринчисин сугаруучу сууну колдорунан келишинче ашата сөгүп, билген уят сөздөрүн айтып, андан соң сугарып турушкан. Экинчисине куюлуучу сууну уят сөздөр менен сыпайы гана сөгүп, сугарышкан. үчүнчү топтогу буудайды сугарууда кудайга жалынган, сыйынган сөздөрдү (молитба) дайыма айтып туруп суу куюшкан. Натыйжасы таң каларлык болгон. Б.а. биринчисинде буудай – 49%ке гана, экинчиси – 53% ке, ал эми үчүнчүсү 96% ке чейин кулпуруп өскөн.

Ошондой эле дачаларда, огород-бакчаларга иштеген адамдар эгерде ал жерлерде сөгүнүү такай болуп, уят сөздөр көп айтылса, өсүмдүктөр алсыз болуп, түшүмдү начар берерин эбак эле аныкташкан. Атүгүл камыр

жууруп жатканда уят сөздөр көп колдонулса камыр ачыбай (көппөй) каларын да айтып жүрүшөт.

Мордовиядагы фермер Алексей Кичкин төмөнкүдөй окуяны айтып берген. Жайында чочкоканасын ремонттоо үчүн көчөдөн шабашниктерди алып келип иштешкен. Алар кылган ишине караганда аракты өкүртө ичип, ашата сөгүнүп, кошуналардын бардыгынын тынчын алган. Фермер өзү да жумушчуларын уят сөздөр менен сөгүп, «тартипке» чакырган. Бул окуянын бардыгы чочкоканада болуп, ага кичине, чоң дебей бардык чочколор «күбө болушкан». Уят сөз, ыксыз сөгүнүү, айрыкча торопойлорго таасирин тийгизип, оңдогон торопой өлүп калган. өлүм-житим чочкоканага попту чакырып атайын жалынуу сөздөрүн (молитьба) айтып, ыйык сууну чачкандан кийин гана токтогон.

Уят, сөгүнгөн сөздөр гана эмес, бирөөнү кемсинткен, шылдыңдаган, кордогон, мазактаган ж.б. корс, орой, пас сөздөр адамдын жан-дүйнөсүнө, сезимине бүлүк салып, абийирине, беделине шек келтирерин кылымдарды карыткан кыргыз эли атам замандан бери эле билгендей. Андай болбосо «богооз», «тантык», «оозунан ак ит кирип, кара ит чыгат» деген сыяктуу аныктама-баалар айтылбайт эле. Сөздүн кудурет-күчүн, касиетин, барк-баасын кыска бирок нуска көрсөткөн «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет» деген накыл муундан-муунга ыйык мурас катары берилбейт эле, улуу нуска катары айтылбайт эле.

Бул маалыматтарды келтирүү менен улууларга, айрыкча мугалимдерге, жаман сөздөн (уят сөздөрдү айтпай эле коёлу) алыс болуп, өспүрүмгө дем берүүчү, шык берүүчү, үмүт байлатып, канат бүтүрүүчү, өзгөчө энергияга ээ болгон жакшы сөздөрдү өз кебибизде мүмкүн болушунча көбүрөөк колдонсок деп айтар элек. Тилекке каршы, кээде ачууга алдырып, эмоцияга берилип, сабырдуулуктан тайып балдарга, окуучуларга «шүмшүк», «келесоо», «башың иштебейт», «мээң жок», «көк мээ», «макоо» же «макоопес» ж.б. сөздөрдү айтып жиберген учурларыбыз жок эмес.

Тек гана өспүрүмдөрдүн, барыдан мурда, бала экендигин (бала, бала баладай, башы-көзү чарадай) жадыбызда бекем тутуп, «бычак жарасы бүтөт, бирок сөз жарасы бүтпөй» тургандыгын унутпасак.

МАЗМУНУ

Окурманга.....	3
Түзүүчүдөн.....	5
Кыргыз накыл сөздөрү.....	9
Чыгыш накыл сөздөрү.....	40
Орус накыл сөздөрү.....	69
Тил поэзиянын тилинде.....	74
Аныктамалар, түшүндүрмөлөр, ойлор.....	104
Дүйнө тилдеринин дүйнөсүнөн.....	137

Слово о языке и речи

Для студентов филологических факультетов вузов, учителей
кыргызского языка и литературы (на кыргызском языке).

Составитель: Ж.А.Чыманов.

Тил жана кеп жөнүндө сөз

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери, жогорку окуу жайларынын
филология факультеттеринин студенттери үчүн.

Түзүп, баш сөз жазган Ж.А.Чыманов.

Терүүгө 2005- жылы берилди. Басууга 2005- жылы кол
коюлду. Форматы 60x84 1/16, «Прагматика V» ариби.

Гезиттик кагаз. Көлөмү – 9,25 басма табак. Нускасы – 1000 даана.

Келишим баада.